Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың августа 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 212 (14934) 1992 чылдың октябрь 31, суббота

Солунга ат салган шагы 22.40. Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 1 рубль.

ТЕЛЕФОН ДАМЧЫШТЫР

ВАШИНГТОН, октябрь 30. (РосИТА — СЧТА-ның корр. Павел Ванчкин). АКШ-ка президент соңгулдаларынга чедир 5 хонук артканда чурттуң эргип-кезип чоруур президент Джордж Буш Саутгейттен (Мичиган штат) Россияның Президентизи Борис Ельцинче телефониаан.

Ак бажының төлөөзи Дж. Смиттин дыннатканы өзугаар, президентилер 25 минута хире чугаалашкан болгаш Москвада амгы тургустунган байдал талазы-биле боттарының бодалдарын солушкан. АКШ-тың президентизи «Россияда чамдык реформалар сөөлгү үеде улам-на күштелип турар удурланыышкынга таваржын турары-биле холбаштыр» Б. Ельцинче телефон долгаан деп, төлөө тайылбырлаан. Россияның демократтарынга америк чайгылыш чок деткимчеин Дж. Буш Борис Ельцинге дагын бүүрүредир сагыштыг долганы ол.

Республиканың чурттакчы чонунга Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның кыйгырыының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың октябрь 30. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Республиканың чурттакчы чонунга Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның кыйгырыының сөзүглелин үүлдүг деп деткиир.

2. Районнарның, Кызыл хоорайның чагыргаларының даргаларынга, министерстволарның, ведомстволарның, албан черлерниң, будүрүлгелерниң удуртукчуларынга Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның кыйгырыын коллективтерге чугаалажып көөрүп болгаш арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демиселди күштелдирер талазы-биле тодаргай хемчеглерни хүлээп алырын дагзыр.

3. Күш-ажылды коллективтериң хамаатыларының киирип турар санал-оналдарын өөреник база сайгарып көөр, сүмелерни ажылдап кылыр соруға-биле тускай бөлүкту тургузар. Бөлүктүң составы:

Багай-оол В. Б. — Тыва Республиканың Президентизиниң иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи;

Эдыңеева Л. С. — Тыва Республиканың Президентизиниң өг-бүле, ие-чаа айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи;

Агбан В. А. — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының күрүне-эрге-хоойлу киллизиниң начальнигі;

Монгуш С. Ы. — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының секретариалының удуртукчузу;

Тас-оол Р. В. — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албанының удуртукчузу;

Ондар Т. А. — Тыва Республиканың Президентизиниң аныяктар айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизиниң кол специализи;

Ооржак Э. Х. — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Социал политика талазы-биле комитединиң даргазы (Тыва Республиканың Дээди Соведи-биле дугуруушканын өзугаар).

Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Тываның бүгү чурттакчы чонунга

КЫЙГЫРЫЫ

Эргим ха-дуңма!

Россияның хөй национал-дыг чону-биле дөмей, Тыва Республика бодунуң эрге-ажыктарын, бот-догуиналашкынын Федеративтиг кеңеде быжыглап алган, политиктиг болгаш экономиктиг өскерлиишкиннерниң нарын болгаш дүшкүүрлүг үезинде чурттап турар.

Тывага Президент эрге-чагыргазын киирген-иниңден база чаа Чазакты томуйлап тургусканындан бөөр чартык чыл чедип тур. Бо үениң дургузунда республиканың экономиказын быжыглаар, культуразын хөгжүдер, реформаларны хаңыладыр, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин сайзырадыр, чурттакчы чонунуң социал камгалалын эжиждер дээш хөй хемчеглерни ап келген.

Мооц-биле чергелештир бистиң мурнувуста харыысалгалыг болгаш нарын сорулгалар туруп турар. Ол дээрге рынокче шилчин кирери болгаш дотация чок экономиканы тургузары, көдээ ажылагайда, үлетпүр-бүдүрүлгеде база улус өөредилгезинде, кадык камгалалында, культурада болгаш чонунуң социал камгалалында айтырыгларны чогумчалыг шинтпирлээри, национал чаңчылдарны, төөгүнү, мөзүг-бүдүш, сагыш-сеткил болгаш кижизиг чүүктү диргизери, республикада чурттап турар бүгү кижилериң хостуг чоруун болгаш эргелерин камгалаары, хамааты бүрүзүнүң харыысалгазын болгаш, сагылга-чурумун быжыглаарыдыр.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларывыс! Кажан бот-догуиналаан Тыва Республикавыс бодунуң Сүлдезин болгаш Тугун толарадып, Ыдыктыг XIV Далай-ламага ыдыктадып алган, демократтыг Тыва Күрүнеин Конституциязының төлевилелин ажылдап кылып турар, бурунгуларывыстың эң-не кижизиг эки чаңчылдарын катап тургузар, бурунгаар хөгжүлдеги шапкынчыдар, кылыр, салгалывыска бүгү талазы-биле эки үүлдерни артырып бөөрин чедип алыр деп турар. Бо үеде Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаан дүвүредип турар айтырыг — дыка хөй кижилериң арагалаашкынче сундугуп, кем-херек үүлгедишкиннериниң көвүдеп турары. Арагалаашкынның деңнели кончуг айыылдыг чадада келгеним көрүп тур бис. Кажан арагачы ие кижи ургларының аъш-чеминге, идик-хевиниге-ле өй дузаламчы акшазын чаңгыс көпеек безин арттырбайн ижип алганда, кажан өг-бүленің эр-даа, хөрөжен-даа эзин дегге ижип, а оон соонда бот-боттарын өлүржүп, ажы-төлүн өскүс арттырып турда, байдалды чогумчалыг деп санап шыдавас бис. Араганың хайыңга алыскаш, амы-тынындан чарлып турар кижилериң санының көвүдеп бар чыдары чажыт эвес. Республиканың даштындан киир сөөртүп турар шынары багай, чигзинчиг арага ишкеш, хораннаның өлүп турарларының саны 48 чедип турар. Куда-дой, кижи орнукшуткан черлерге болгулаан массалыг арагалаашкын соонда, ол ышкаш аная-даа хүннерде эш-өөр, дөргүл-төрел улус чыглып алгаш, арагалаанының түнелинде алгыш-кырыш, чогуш-содаа, бижектээшкин, өлүрүүшкүн, автотранспорт авариялары болуп, кижилер өлүм-чидимге таваржып турар.

Бистиң республиканың чонунуң арагага сундулуун, олче хүн келген тудум дүлдүүп бар чыдарын, а харындаа чамдык кижилериң ажыг суг дээш амы-тынын бөөриңден-даа чалданмазын өскерлиг, республиканың даштында-даа, иштинде-даа чижек кижилер республикаже арага-дарыны хөйу-биле киир сөөртүп, улуг өртекке дүн-хүн чок таварышкан-на черлерде салып, чонну мөлчүп, арагаладып турарын угаан-сарыылдыг кижилер шүгүмчүлеп, чогуур хемчеглерни алырын негеп турары канчаар-даа аажок үүлдүг деп санап тур бис. Тыва Республиканың Чазаа бо бүгү үүлдерже тоомча чок көрүп олурбаан, болур-чогуур хемчеглерни ап чорудуп келген. Ылангыя чонну хереглеп бараннары-биле хандырарын эжижидер дээш кызымак ажылдап турар садыг ажылдакчылары, коммерсантылар-даа бар Ынчалзаа-даа чугле арага саткаш, байыыр бодап турар чамдык кижилер база бар бооп турар. Ындыг кижилер Россияның Президентизи Б. Ельцинниң ат салганы «Садыглаашкынның хостуунуң дугайында» Чарлыктың утказын шын эвес билип алгаш, ону араганы хостуг садар чорук кылдыр өжегөөр ескээр ажылдаш, арага-биле чоо мөлчүп, оон хаңын соруп, ону рынок-тур деп чулчуруп, чонну мегелеп, боттары байып, холегелиг экономиканың мафиялыг структурадарының төлөөлери болуп ап турарлар. Рынок дээрге арыг экономикадан, буянныг сеткилден тургустунар бүгү делегейге билдингир дүрүмнерни олар чондан ыяк чажырып турар, херек үүлгедишкиннериң рынок деп санап, эрги тоталитарлыг, чонну арага-биле базып турган системадан олар ыраваанар. Харын-даа чонну арагаладыр талазы-биле ону ашкан.

Республикада арагалаашкын үржүүндан кем-херек үүлгедишкиннери, ылангыя өлүрүүшкүн, күштээшкин, үптээшкин дээн чижектиг үүлгедиглерниң саны өскен. Ынчангаш арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демнин-биле хеделилиг. Чонунуң, хөй-ниитиниң дузазы, деткимчези чокта эрге-хоойлу организациларының ап турар хемчеглериниң дээштии өөрүп болуру биллингир болгай. Эзирик байдалга турган, кем-херек үүлгеткениериниң саны 1988 чылда 899 кижи турган болза, 1991 чылда 1402 четкен, а бо чылдың үүгле 9 айларының дургузунда 1207 кижи болуп турар. Үүгле бо чылын арага ужудан 480 кижи өлүткен, 2000 кижи аар балыгланып, бижектеткен, оларның чамдызы ишалид болган, автотранспорт озалдаандан 116 кижи амы-тынындан чарылган.

Сөөлгү үеде херөөжен чонуп, ылангыя аныяк ургларның арагага хандыкшып турары чүден артык айыылдыг. Амыдыралдың бодарадыкчызы, бүгү-ле эки мөзүшынарларның сиңирикчизи кижи араганың дузаанга алзып, кижизиг мөзүзүн чидирерге, келир үениң салгалы — чаш ажы-төл кандыг кижилер болуру бистиң дүвүретпес өргажок. Республикада 70 мың ажыг өг-бүлелериниң иштинден 10800 бот иелер санаттынып турары, ол ышкаш сөөлгү үеде хөй чаш ургларның дудуу-четпес төрүттүүнүң турары база бирээни чугаалап турар. Бо чылдың амгы үеэниге-чедир эзиниктер сергедир черге 511 херөөженнер, оларның 83-үү назы четпээн ургларын көргеп. Бодандыра бөөр факт-барымдаа бо ышкажыл. Арагалаашкын бо хевээр уламчылаар болза, тыва кижиниң үрежип-көвүдээри өскерлиг болгаш 200 мың бичин ажып турар азаргаачыг аваэш тыва нацияның чер кырынга турар-турбазының айтырыынга чедирер айыыл кээп болур. Чүүү кызза эвил дээрге, араганы ижерин шеглээр түүтунар, ажыл-агыйдан кылып, уруг-дарының кижизидип, байшыырак чурттаар, бот-боттарынга хайыралыг, камныг болур.

Бистиң ада-өгбелеривис араганы ишпейн чораан. Арага — колониализмниң чепсээдир. Американың индейлерин арага-биле тиилээнин уттуп болбас.

Саян артындан уш-баш чок эккен турар ажыг хоран сугну ажылдан алган акшазы-биле улуг өртекке садып ижери — чижек кижилерниң эрге-ажының камгалааны, аная байлаавысты сатканывыс ол-дур. Ол дээрге чурттувусту, кедир үевисти чок кылырывыс ол-дур, ажыг-шүжүүдүн, хан-чиидин униевис ол деп угаан билир үжүрдүг бис.

Чонну арагаладырынга сонуургалдыг кижилериниң мерге суртаалынга алдырбас херек. Кижилерниң эрге-ажының камгалап тур бис деп сылдан алгаш, массалыг информациянның чамдык ажылдакчыларының араганы хостуг садар, кижи бүрүзү-даа сатсын, чер бүрүзүнге-даа ажырбас деп саттынакчы хөөнерниге алзын болбас. А оларның холунче арага саткынындан чыгдынган акшаның чамдыы киирип турар чадавас. Чонну арагаладып, кадыын бакшырадып, өлүм-чидимниң ядыы-түремин, чедимес чоруктун эвааккче киир идин турарын бис аная көрүп олурар аргавыс чок.

Эрткен төөгүүнүң бадыткан турары-биле алырга, дуулаашчагырар система үезинде үстүнде, төп черлерден келген айтышкынларны ханы сайгарбайн, тус чернин байдалынга таарыыр-таарышпаазын эки өөренип көрбейн, күүсеп келгенивистиң уламмаңдан одар-белиирвисти аңдара тырттырып, мал-маганывысты «уксаажыдып», бичин суурларывысты чок кылып, хөй-ле үүлдерни сандараткан болгай бис. Ам байдал өске. Бот-догуинаан республика болганывыста араганы садарын, хоруурун боттарывыс шинтпирлээр апаар бис. Ынчангаш хөлегелиг экономиканың төлөөлери бистың бажыңывыс төөретпезин, хирлиг холдарын чонуң хлеб садып чиир, идик-хеп дарыгын алыр, уруг-дарының азыраар дээн акша-төгериниче сукпазывар.

Сербээ эзирик баш-биле хөгжүүрү болдунмас. Ынчан кандыг-даа регионар-биле экономика-даа, политика-даа талазы-биле дөмнежир хамаанчок, эннежин безин шыдавас бис. А ындыг төлөөде бурунгаар хөгжүлдениң чаңгыс оруу ниитилелдиң кадык чоруу, кижи-бүрүзүнүң харысалгалыг болуру, арагалаашкынны болгаш алкоголизмни амыдыралдың принциптериге дүүшпес чүдек-бак үүл кылдыр көөру оларның экономиктиг болгаш социал-даа азылдарын чок болдурары.

Бир эвес республиканың амыдыралы чогумчалыг байдалдың оруунче киреп, чуртталга оожум-даа бол, тодуг-догаа апарыы, кем-херек үүлгедишкиннери чаварылзын деп бодаар болзувусса, арагалаашкын болгаш кем-херек үүлгедишкиннери-биле эң-не шынгыы демиселди чер бүрүзүнге, ажылчын коллектив бүрүзүнге кижи бүрүзү чорудар ужурлуг. Бо ажылды республиканың бүгү чурттакчылыг суурларынга бир дениг калбартып чорударын кожуннарның, хоорайларның болгаш суурларның эрге-чагырга даргаларындан негевишаан, Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа чонну, хөй-ниитиг, бүгү-ле партиларны, катымжыышкынларны, эвилелерни идеяларга киржиримче кыйгырып тур.

Тыванын удуртулгазы чонун чаагай хоруу дээш бүгү адырлар талазы-биле комплексиг хемчеглерни ажылдап кылгаш, боттандырып эгелээн. Ол чүл дээрге өскүүн хөй хевирлерни ажыглап турган, кижилер боттарының ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын, салым-чолун хостуг шинтпирлээринин магадылалын тургузары. Өг-бүленин быжыглаар, иелерни, чаштарны камгалаар, уруглар албан черлерин сайзырадыры, улусчу педагогиканың бүгү арганларын чедүг, долуу ажыглаар, дээн болгаш ортумак өөредилге черлеринге национал кадларны белгелээриниң программаларын боттандырары-дыр.

Тыва черге культураның, эртемнин, уран чүүлдүң, спорттуң салым-чаяанныг кижилерин хөй-биле өстүрери көрдүнген. Бо бүгү хемчеглер ам бөгүн дораан түнеллерни бере бөөр дивейн, 10-15 чылдар дургузунда чедип алырын сорулга кылып алган ажылдап турар бис.

А бөгүнгү чугула айтырыг — чанывыста көстүп турар арагалаашкын-биле демисел-дир. Ажыы-биле чугаалаарга, араганың үржүүндан өске даштыкы черлерде безин солун, сеткүүлде бижиндип, делгерел турар ажарывыс, оон түнеел үндүрбес болзувусса, өскелерге ажылгады бөөр апаар бис.

Ынчангаш Тыванын Президентизи болгаш Чазаа арагалаашкынын бүгү-ле үндезиниери чок кылыр дээш арга-хемчеглерни алыр.

Эргим ха-дуңма! Силер бүгүдеги бо байдалды эки билип, боттарынарның хеделишкиннериңерни демиштирип, Тыва күрүнеин сайзыралы, чедишкиннери дээш сагыш-сеткилиңерниң ханызындан бүгү күжүнерни арагалаашкынга, кем-херек үүлгедишкиннинге удур демиселге кириштиреринерни кыйгырып тур бис!

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тараа, далган, хлеб дугайында

БӨГҮН, ДААРТА

Рыноктуң шапкын базымы, оон негелдери хүн келген тудум кижилериң сагыш-сеткилин хөлзедип, оларның мурнунга хөй-хөй айтырыгларны тургузуп турар апарган. Өртектер хүннүн чыгыы өскерлип, өзүп турар. Чоокта чаа электри энергиязының, кыар-чаар материалдарның өртек-үнезинин өскенибиле заводтарның, фабрикаларның бүдүрүп турар бараанларының, продукциязының өртектери база катап улгаткан. Оон түнелинде бо чылын өстүрген тараның күрүнеге садар өртээ база улгатканы билдингир болур ужурлуг.

Бо чылдың август, сентябрь айларда чаа тараның бир тоннада өртээ 10-15 мың турду, а октябрь айда 25-30 мың чеде берген. А «подольск» деп бөдүүн сорттуг далганының 1 килде өртээ 20-25 рубль хире турган болза, ам бо хүннерде — 35-40 рубль чедип турар. Ол далганган кылган бир хлебтиң өртээ 24 рубль турган, күрүне бюджединден 18 рубльди чедир төлеп берип турганыдан ону чонга 6 рубльге садып турдувуд, ам бюджеттен 32 рубльди чедир төлеп турар, мынаарга бир хлебтиң өртээ 38 рубль чедип турары ол-дур. Ынчалза-даа чонга садар өртээ 6 рубль кылдыр хевээр артып турар, амдыызында бо кылдың төнчүзүнге чедир.

Чоокта чаа Новосибирск хоорайга «Сибирьниң хлеви» ассоциациязының хуралынга киришкеш келдим. Аная Россияда чүгле Тыва Республикада хлебтиң өртээ чиик деп демдеглээн. Ол ышкы болдуг ийин Новосибирск, Барнаул, Красноярск болгаш өске-даа хоорайларда хлебти хостуг өртекче киргген бооп турар, бир хлебти 26-27 рубльге садып берген. А Москвада шаклы ындыг хлебтиң өртээ —29 рубль четкен.

Бөдүүн далгандан бүдүргеи хлебтиң өртээн 6 рубльге арттырар дээш Тыва Республиканың Чазаа, Президент дыка үлүг хемчеглерни ап, кызымак ажыл-ларекти болдунар-ла аргазы-биле чорудуп турарлар.

Чоонуң хлеб аймаанга хереглели сөөлгү үеде улгадып турарын барымдаалааш, бистиң хлеб бүдүрер черлеривис он айлар иштинде хлеб бүдүреринин иниги хемчеэлин 2 хуу көвүдеткен. Хлеб өртээ чоонуң хереглелиинге таарымчалыг болзун дээш, чамдык совхозтарда хлеб өртээн чиигедир талазы-биле хемчеглер база алдының эгелээн. Чижээ Бай-Тайганың бүгү ажылагыйлары Өвүр Чеңи-Хемчик, Улуг-Хем, Бии-Хем районнарының чамдык совхозтары бичежек хемчеэлиг хлеб быжыгаар, далган даарбелгер өөрлөрни кылып бээрин бис-тен дилеп турар. Оларга дузаны чедирип эгелээн бис. «Тере-Хая» совхозта хлеб быжырар чер тудуу доозулган, а Бай-Тайганың «Кызыл-Даг» совхозта удавас доостур ажыглалга кирер. Амдыызында ол талазы-биле байдал мындыг. Ынчаарга артканнарынга акшазын санап берипторге, эргежок чугула машина-дериги дөгере бөөр бис. Далган аймаабиле база дузалаар бис. Ынчангаш республикада ниитиви-биле хлеб өртээн чиигедир, оон бүдүрер хемчеэлин көвүдедир талазы-биле эвээш эвес хемчеглер алдынып турар.

«Тывага бо чылын тараның дүжүү багай болган, ынчангаш далган бүдүрери эвээжээр, ындыг байдал хлеб бүдүрүлгезинге база хамаарлыр апаар» дээн даап бодаашкыннар тыптып келген. Хлеб заводтары ажыл-агыйжы эвес чоруун дуглаар дээш хлеб өртээн улгаттырып турар дээрлер база бар. Аная харыы кылдыр дараазында үүлүү эн тодазы-биле чүгаалап болур мен. Келир чылдың чаа дүжүүнге чедир Тыванын тараа, далган-биле хандырылгазынга үүктеттиишкин болбас, а чоонуң хлеб-биле хандырылгазынга кудулаашкын болдурбазының аргалары бар деп бүүрелдии-биле чугаалап болтур бис. Республикада бо чылын тараа эвээш-даа болган болза, өске черлердек тараа, [illegible] аймаан алыр дүүжүлге бар. Бүдүрүп турар продукциязының өртек-үнезин ол талазы-биле түскай черлер доктаамал хынаан, көрүп турар. Бистиң бүдүрүлгелериисте ол талазы-биле хажыдыышкын илереевээн.

Россияга бо чылын 102 млн. тонна тараны ажаап алган, ол болза ортумак дүжүт-тур. Казахстан бо чылын аажок элбек дүжүттү алган болгай, Россияга кайы хире хереглл, ол хирени садар деп ийи чурттуң президентилери чоокта чаа ол талазы-биле дугуржулгага ат салганнар. Ам бо үеде чонга шынны чугаалаар апаар. Сагыышты аартып кээр бир чүве — хлебтиң өртээ. Россияның тараажылары, Казах Республика тараны чаа өртекке — 1 тоннаны 25-35 мың рубльге садар дээни. Улуг өртектиг тараадан чиик өртектиг далган, улуг өртектиг далгандан чиик өртектиг хлеб бүдүрери нарын айтырыг деп чүве бүгүдеге билдингир болгай. Бир эвес күрүнеден дотация турбас чүве болза, заводтар хлебти өске черлерде ышкаш хостуг өртекке садар ужурга таваржыр, оон башка чарыгдалдар дуглаттынмайн баары билдингир. Хлеб өртээ амдыызында бисте 6 рубль.

Чечек-оол ДОПСАН.
«Тыва хлеб» акционер ниитилелдиң чиигиде директоонуң оралакчызы.
(Гоноарын «Шынга» эгар саныңга арттырдым. Авт.).

ӨВҮРЖҮЛЕР СТУДЕНТИЛЕРИ-БИЛЕ

Кижилериң сагыш салыр ужурлуг үүлдери-ле хөй. Амыдырал-чуртталга айтырыглары, уруг-дарының кижизидилгези, өөредилгези дээш-ле багр. Сургуулларга, студентилерге ачы-дуза чедирери — бо хүннериң чугула айтырыгларының биреэзи. Бо талазы-биле чаа өөредилге чылының эгезинде бирги эгелээшкинин Өвүр районнуң ажылдакчылары кылган. Олар Кызылда өөреник турар ажы-төлүнүң амыдыралының байдалын кээп сонуургап, өөредилге черлеринге барып чорааннар.

Аная улус депутаттарының Өвүр район Совединиң даргазы Клара Садыйгановна Монгуш, кожуун агыргазының даргазы Куулар Шириевич Болат-оол, оон бирги оралакчызы Куулар Сарыг-оолович Шарбый-оол дээш, оон-даа өске даргалар, башкылар, ада-иелер сөс алган. Сургуул бүрүзүнүң эки өөренирине, быжыг сагылга-чурумнуг болурунче угланган сүмелерин берген.

— Кызылда болгаш чурттуң өске-даа хоорайларында аныяктар быжыг билиглерни чедип алгаш, бистиң районнуң экономиказының улам быжыглаарынга чогаадыкчы, тывыытыр үлүүн киирер дээрзинге бүүрелеп турар бис. Сургуул бүрүзү Өвүр черниң адын сыкпазын бодап, чурумунга, өөредилгезинге үлегерлиг болурун күүсеп-дир мен — деп, район чагыргазының даргазы Куулар Болат-оол идегелин илеретти.

Кымга идик-хеп, чиир аъш-чем аймаа, чурттаар чер херек болу бөөрил, ол дугайын районче дораан дыннадыры чугула. Аргыжар автобусту баш бурулгаар чагыдын алыр. Хандагайтыже автобустар моон соңгаар эртежик маршаар. Ол дугайын удуртукчулар АТБ-биле дугурушкан. Хандагайтыда автобус киирер гараж бар.

Сургуулдар бот-боттарын хүндүлежип, быжыг ийыралдыг чурттап өөренирге амгы үеде черле чугула апарган. Хоорайның бир черинге кирип ап, кижи бүрүзү чай аразында ажылдаар ажылдаан тын алза чогуур. Аъш-кечеек ажылдан алырынче, боттарының амыдыралын экижидиринче кол кичээнгейин салбаже хоржок. Рынок база амыдырал ынчаар негеп келген.

Өвүрнүң студентилериниң чөвүлелин тургускаш, оон президентизинге башкы институдунуң студентизи Владимир Ооржакты бадылаан. Концерт база болган. Бир кижиге-ле беш кг. эътти халаска берген. Чигирни болгаш оон өске-даа бараанларны чиик өртекке саткан. Кызылда өөреник турар Өвүрнүң үш чүс ажыг оглар, кыстарынга 500-500 ажыглы база үлээн.

ЧУРУКТА: ужуреалыга үезинде.

Охванык ОНДАРЫҢ тырттырган чуруу.

Эки кижилер дугайында

ЭМЧИМГЕ МӨГЕЙДИМ

Республиканың төп эмнелгезинде элэн хөй чылларда ажылдап келген Валерий Петрович Насюрюнуң ачы-суының, оон деткимче-дузазын көрүп, эмнедип келген кижилер дыка-ла хөй деп бодап, билип чоруур мен.

Бо 62 харга чедир амыдырап-чурттап чоруурумну чоннуң мурнунга ак сеткилдиг, бодунуң тускай мергежилинге берлинген, чоннуга ачы-буянын көргүзүп ажылдап, чоруур Улуг-Хем районунуң Ийи-Талга ажылдап, чурттап чораан ачы Насюрюнуң оглу Валерийнин (бистиң чер улузу Солун-оол дээр) менээ көргүскен дузазын, эмнээнин ам 20 чыл эрткен-даа болза, база катап өөрүп четтиргенимнин илередип, эмчивистиң мурнунга черге чедир мөгейдим.

Валерий Петровичиниң алдын холдарының ачызында 1972 чылда дыка берге аар кемдээшкинге таварышкаш, дириг үнгенимни ам база катап сактып чор мен. Мен кезип эмнээр эмнелгеге угаанмедерел чок чыткаымны сөөлүнде билген мен. Мээн амы-тыным дээш 4 шак ажыг үеде Валерий Петрович болгаш эмчи сестраларының канчаар кызыл турганын ол үеде ол салбырның улуг эмчи сестразы В. Кокорина пат кайган, мээн болумга чугаалап берген чүве. Бо эмчи эвес болза, 20 чыл бурунгаар 1972 чылда эрлик ораныче чоруй баар часкан мен.

Мен бо-ла чорааш, Валерий Петровичиниң көрген сапыдала сеткил үрээм дүвүрел, чоргаарланып чоруур мен. Бо эмчивис та чеже кижилерниң амы-тынын эгидип берип чедиргенин үргүлүү бодап, сактып чоруур мен.

Менээ бо хире чурттаар аас-кежикти, назынымны үзадып, кадыкшылымны эгидип берген эмчимге улуу-биле өөрүп четтиргенимни илередип, үзүн назынны назылаарын, ажыл-ижинге чедишкиннерин күзээр-дир мен.

Ширин-оол БУДУПЕЙ.
Улуг-Хем район.

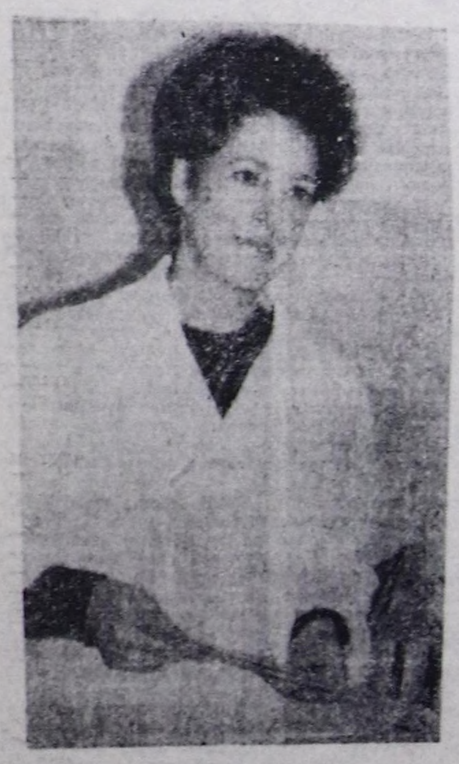

• • •

Кызыл хоорайда бир дугаар поликлиниканың хөй ажылдакчылыг коллективи ол эмнелгенин ажыттынганындан бээр 65 чылын демдеглээр деп турар. Ынча чылда бо эмнелгеге чеже кижи кирип эмнедип, кадыкшылын быжыглааның санаары берге Чоннуң кадыкшылын хөрээнге буянныг үлүүн киирип келген медицина ажылдакчыларын республикада хөй улус билир. Анаа эмнеткеннер хүндүлүг, биче сеткилдиг эмчилериге өөрүп четтиргениниң сөстерин сөглеп чоруурлар.

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың № 1 поликлиниказының медицина ажылдакчылары Ольга Салчак, Наталья Карпова.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

• • •

КЫМ ХАРЫЫЛААРЫЛ?

Ам бодап чоруурга, дүшкен коммунистиг партиниң эки талалары база дыка-ла хөй ийин. Эн ылангыя чон ортузунга тайылбыр-массалыг ажыл кылыр, чонну хаара түлүп турда, идеологиялыг-ле, кайда чүү болганын чонга дорааш-на дыннады каалтар турган. Харын-даа радио, телевизор, солун, сеткүүл бар болгаш кайда чүү боор турарын билип ап болур апаргандыр бис. Тайылбыр-массалыг ажылдың чорбастаанындан чон аразында хоп-кочу, хоозун чугаалар, дидир-дидирлер диннейнип-ле турар апарды. Ында-мында дайын-даа болган, тура халышкан, Ельцинни, Гайдарны дүжүрер дээн-дир, суг-суг дигилээшле баар.

Тайылбыр-массалыг ажылды чер-чер чагыргазы-даа, колхоз, совхоз, азы бүдүүлге черлериниң удуртукчуларыдаа тоовас, чугле ажыл-агый орулгалыг-ла ажылдап турар болза, оларга өске чүү-даа херек чок апарган чүве-ле болгай.

Партия турда, хурал-суглаа; кино-концерт, лекция-беседа дээш кижини черле амыраттас. Чай-хос чок, хөй-ниити ажылы дээш кынчыктыр бас болур чүве. Ам олар чокта чоктанчыг-дыр. Агитквартира, кудумчу, коллектив, өг-бүле концерти дээш-ле баар, клуб чаңгыс-даа хүн анаа турбас, кежээлерде клубтан аныяктар, кырганнар-даа үзүлбес турду. Клубту ажыдыптаргала, баян, гитара үнү чаңгыланың турар чүве болгай. Өске черлерде та кандыг чүве, бисте клубче баар кижи-даа чок, кежээлерде чаны-биле эртип чыдарга, карангы, өңгегер бажыңнын коргунчуу хөлчок. Бистиң клубтуң чылдылга системазы эрткен кыжын-на үрелген, ону кылыр, топ өөр кижи чок. Бо чайын клубту суму чагыргазынче шилчиткен дишкен, а мындаа чаа дыңнаарымга, кожуун чагыргазы ону хүлээп албаан, совхоз болу харылаар дишкен база-ла дидир-дидир чугаа чоруп тур. Партия турда, аныяк-өскенни ажыл-ишче, эки ажыл-чаңче кижизидериңге клуб ажылы тайылбыр-массалыг ажыл чорударда улуг-ла үжүр-дузалыг турган.

Ам чамдык кижилериниң бодалы, шажын-чүүлүгезин күштелиирер-ле болза, аныяктарны чаагай чаңчылдаарга кижизидери чайтыр-ла болдуна бээр дээр хөөн бар. Ам бо берге үеде шажын-биле суртаал ажылын кады чорутпас болза, аныяктарны эки орукче углап-баштаары берге деп бодаар мен.

Хууда бодал

Мен совхозта чер ажылын харыылап орар бичин-даа болза, «молдүргажык» дарга кижи мен, солун, сеткүүлдү, радио, телевидениени-даа үргүлүү көөр, сонуургаар чаңчылдыг мен, ол хирезинде чон ортузунга тайылбыр-массалыг азы идеология ажылын чорударын кым харыылаар ирги дээрзин ам-даа билбес мен. Ол ажыл чокта, оорлаашкын, арагалаашкын, кем-херек үүлгедиишкиннери ышкаш амыдыралдың аар чүүктери бистен адырлыры черле берге деп билир мен.

Сүге-Маадыр СОТПА.
Хендерге.

АЖЫЛ ЧОКТАРНЫ КАНЧААРЫЛ?

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Павел Рябов). Россияның чонуун ажыл-биле хандыртынганының федералдыг албаныныңе удавас ажыл чоктар мөөнү-биле шуушкаш турун бээр хире.

Байдал, шынап-ла, нарын. Делегеннин күш-ажыл организациязының үнелеп көргени-биле, Россияның күш-ажыл рынокунда байдал дыка берге-дир. Келир чылдың ортаүезинге чедир будурулгелериниң 40 ажыг хуузу боттарының штаттарын кызырар, чугле 11 хуузу кижилерни немей хүлээп ап болур.

РосИТА-СЧТА-ның корреспондентиаинге Россияны чонуун ажыл-биле хандыртынганының федералдыг албаныны удуртукчузу Федор Прокопьевтин дыннатканы-биле, ол албаны хөгжүдериниң төлевилелиңге Делегей банкызы 70 миллион хире долларны тускайлап бээр дугайында дугуржулга чедип алдынган. Ында россияннарның социал хандырылгазының системазының төлевилели база кирген.

Оон чугаалааны-биле, албанның хөгжүлдезинин төлевилелиде оон ажылдакчыларын федерация, область база түс чер делегелериңге өөредилгезин, ажыл чок артканы-биле дарый дуза көргүзерин организастаары, мониторинг системазын болгаш бо ...дырыд турар хемчег... ...ан дээштинин үнелеэрин хөгжүдерин көрдүнүп турар. Ол ышкаш хоорайларга болгаш кодээге ажыл-биле хандырарының төптерин түргузары, оларны эргежок чүгүлге дериглер-биле хандырары, а ол ышкаш Социал камгалал министерствозун информация системалары-биле хандырары база көрдүнген.

Делегей банкызының акшаландырыышкының ноябрьда ла шиитпирлептер деп аазаанны ол төлевилелдеп ангыда, Россияның ажыл-биле хандыртынганының федералдыг албаны эдээн каш программаларны делегейниң өске организацияларының акшаландырарының дугайында дугуржулгаларны чарган. Российжи тала болгаш Швециянның ажыл чоктар өөредир национал агентилели ажыл чоктарның профессионал өөредилгезинин талазы-биле консультацияларны организастаарының дугайында дугурушкан.

Германияның күш-ажыл талазы-биле федералдыг албаны Россияга күш-ажыл биржаларын түргузарының талазы-биле төлевилелдиботтандырар. Ол төптерни дериирин база анаа ажылдаар кижилерни өөредирин герман тала боду харылаар. Форд фондузу (АКШ) күш-ажыл рынокунуң айтырыгларының талазы-биле методиктиг литератураны парлап үндурериңге 65 мүн долларны үндуруп берген.

Б. ЕЛЬЦИН: «Россияда реформалардан чайлай баспас мен»

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Ыдыг ат-биле Россияның Президентизиниң «Аргументы и факты» сеткүүлдүң кол редактору-биле беседазын бөөк 42-ги дугаарында парлаан. Борис Ельциниге салдынган айтырыглар колдуунда номчукчуларның чоруткан чагаалаларынга үидезилеттингеи деп, редактор чүүлдүн эгезинде айытканы. Чижээ, оларның дыка хөйүнде реформалар шаптараазыннарга таварышкаш, намдап эгелээн деп сезиг илередип турар. Анаа Президент «реформаларның бурунгаарлаар уг-шин бичиндаа намдаваан» деп айытканы, ынчалзажок дыка хөй угланыышкынар-биле реформаларның чоруулуу, ылангыя чер талазы-биле, мээн сеткилимге таарышпас апарган дээн. «Бурган көрүп тур боор, мен. Дээди Советке уткуштур хөй базымнарны кылдым», ынчалзажок ол «ылаптыг-ла консервативтиг турушту апарган», ынчангаш «үндезин реформаларны деткээн шиитпирлерни оортан маанаан ажыы колдуунда чок ышкаш».

Улус депутаттарының Съездизинин хуусаазын декабрь 1-ден соңгаарладыр талазыбиле айтырыгга хамаарыштыр айтырыгга Президент «бо айтырыг талазы-биле маргылдаа доозулбаан, ынчалзажок Дээди Совет бодалдыг базымны кылыры чадавас» деп айытканы. Ындыг болзажок Съездиниң ол хуусаазында чыылдырар болза, куруг кышкы болур ийик. Съездиниң чазакты дүжүрер дээш белеткээн ол болур ийик деп айытканы, бир эвес ынчан баар болза, «аткаарлаашкын реформаларга согуг болур» дээн. «Мээн аазааным дег, чыл төнчүзүнге чедир, чокла болза келир чылдың бирги кварталында өртектерни турумчудуптун шыдаар боор бис» — деп, Президент бүзүрелин илереткен.

Кем-херек үүлгедир чоруккa удур «шыгыы согуг кылырын» Борис Ельцин бадыткаан. Кем-херек үүлгедиишкиннериңге коррупцияга, хээли алыр-бээр чоруккa удур демисел талазы-биле команданы, хемчеглериниң комплекнаин белетиен турар бис деп, ол дыннаткан. Реформаларга шаптыктап, моондактар тургузун турарларга удур база «кадыр хемчеглер» алырын ол айытканы. «Хоойлу өзугаар тургүскан эрге-чагырганы дужүр октаарынче кыйгырып турарларга удур» база ындыг болур.

Россияның күрүне тургузуун кандыг кылдыр көрүп турар силер дээн чижеттиг айтырыгга Президент мынка дээн: «Мону арай-ла эрте салын тур ышкаш боор силер. Бо талазы-биле дыка шыңгыы документиги белеткен турар мен». Оон кол ужур-утказы мындыг: Россия — ховар дээн байдалдыг күрүне, анаа социализм-даа эвес, капитализм-даа эвес, дарлалдын деңгүзүн дужүр октаан, кижилерге, бүзүрүлгелерге, тывынгыр ажыл-агыйжы чоруккa хосталганы, оон составында республикаларга хосталганы, девискээрлерге, крайларга, областарга хосталганы бергеи Россия турар. Москвадан ыйыышкын харыччок, төптүн бюрократиязының ыйыышкыны харыччок ындыг болуп, тус-тус черлерниң бот-тускайлан башкарлыры шыдаар шаа-биле боттаныр апаар. «Ынчалзажок ол тус-тус боттбашкарлыр хаан чагырганыгдар эвес болур, Россия бүдүн-бүрүн, чаңгыс аай, күүчүлүг, өөдүр ѳлүг күрүне боор келген, ындыг боор турар-даа, ындыг боор артар-даа».

«Келир чазын Конституция талазы-биле, оон иштинде пер дугайында айтырыгга референдум эоттиреривис чаваас, харын-даа ол эргежок чүгүлге апаргаш — деп, Президент айытканы. А парламентиде анаа удурланыкчыларга хамаарыштыр алырга, «оларның кыскызы, шүүгалазының хөй, херек кырында соонал баарлы, деткимчези чок болдай, оны оппозиция деп саңдыс апаар» дээн. Бир эвес олар, шынап-ла, хүндүлеп көрүнү дег программалыг апаар болза, чугаалажып, шыңгыы ажылдап болгай.

Сеткүүлдүн кол редактоунуң Борис Ельцин биле ооладкы президентиниң арааныда харылаалардың дугайында айтырыгга оон харыызы кыска болгаш тоо болган: «Александр Владимирович Руцкой сөглү айтырда топтуг ажылдап келген. Ол Конституцияга дуушту Президентиниң бергеи даалаарын күүседи келген. Ынчалзажок ында бодукуп мөгүүнден дамаажыр салыгыны чугаалары, бодалары ...харын... Ол ужуктаны ...ыгыны, эллиишминнерге ...ыг кижи».

Парлалга арыннарындан

«ДЖОХАР ДУДАЕВ ЧУГААЛАП ТУР»

Чечняның президентизи Россияга база катап кыжаанган деп, «Вести» дыннаткан.

Бистан корр. А. САРГИН телефон дамчыштыр Д. ДУДАЕВ-биле харылзашкаш, каш айтырыгга харыы бээрин дилээн.

— Джохар Мусаевич, «Вестиге» силериниң сөстериңерни үүг деп билирил — Россияга удур Чечняның ыдыктыг даянынче кыйгырыг бе ол?

— Ол дээрге эрги кадрлар ышкажыл, Чечняга оюн байдалды чарлап, шериг киирип турган үеде-даа. Сөөлгү үени алыр болза, ындыг медеглел кылыр чылдагаан менде чок. Ол овуузунуг күүл хамыктын мурнунда Шеварднадзеге ажыктыг — кадрларны Грузияның ИХМ-ниңе алган деп ТВ-ге чарлады чоп. Соңгулдалар үеринде улустун кичээнгейин хардыктырары аная херек турган болбайн.

— Бир эвес Ельцин Тбилисиге баар болза, ону канчаар көөр силер?

— Ельцин анаа баар болза, Грузияның удуртулгазынга хоойлу өзугаар олурун тур бис дээр арганы бээр, ужуражышкыннар, чугаалажышкыннар оларга ажыктыг, көрбес силер бе, Россия күрүнеинин баштыны-биле дегге, долу эрге-биле чугаалажып тур бис деп, Шеварднадзе болгаш оон кижилери боттарын хөөктүреринге олар ажыктыг-дыр ийин. А делегей хөй-ниитизиниң мурнунга Россияның алдары бадары чугаажок: бөгүн мында үүлгедиглер деткиир, дарта — дүгээ, а ол дээрге чөптүг чүве эвес ышкажыл.

— Сонгу Кавказ Республиканы тургузар чаланчок диилип турар, бо талазы-биле чүү чугаалаар силер?

— Бөгүн Сонгу Кавказ Республика дээрге кызыы чүве ышкажыл. Ынчаар болза Кавказка кажан-даа тайбың келбес. Кавказ каттыжып алгаш, бодунуг конфедеративтиг Эвилелин тургузар болза чогуур. Чонунуг санын барымдаалавайн, шилип алышкыннын лен, долу эгелериниңе болгаш хосталгаларына үидезилээш, боттскийлан чорукту удустарга сөөр, чижээ, бистер ажыл-дуналышкы ынгуштар-биле кандыгдыр бис. Олар боттары күрүне тургузун аар дээн болза — тургустунар.

— Силерни Хасбулатов-биле телефон дамчыштыр чугаалажышкынар чоннуң тургар гижир, ол шыны бе?

— Хасбулатов-биле харылзажылгалар кылбайн турар бис. Хасбулатов бодунуң чонунуң эрге-ажыктарынга өскерлин турда, ындыг чүве турбас-даа. Мында болуп турар бүгү өөнчүк-чөңгээ, бүгү терроржу чорук Хасбулатовтан үнүп турар.

— Россияның Чечняга удур терроржу чоруу дээрицер ол бе?

— Ылап-ла ындыг. Бүзээлел база — экономиктиг, санхөө, агаардан бүзээлел оон айтышкынын бөөр удуртулгазын өзугаар болуп турар.

— Политиктиг ажылдакчы кылдыр, кижи кылдыр ону канчаар көрүп турар силер?

— Кандыг кижил дээр болза, мен ону билбес мен, чаңгыс катап көргеи мен. ДС-те оон ажыл-чорудулгазын алыр болза, ДС дээрге Россияга Политбюродан дора болгаш айыылдыг. Чечнядан бүгү депутаттар депутат мөлдадын чидиргеи, Россияның бүгү Дээди Совети база деп үш удаа мелеглээн бис. Ынчалзажок хамык ужур Хасбулатовта-даа депутаттардаа эвес. Хасбулатовту ап каалтары дээрге-ле, боттарының таразы ол деп чүвени депутаттар тергин эки билир. Ынчангаш бот-боттарынга дузалажын турарлары ол-дур.

— 3. Гамсахурдиа-биле харылзааларынар кандыгыл?

— Өг-бүленин ышкаш найыралдыг бис деп чугаалавас мен. Гамсахурдиа дээрге Грузияның хоойлу өзугаар соңгуткан президентизи-дир. ону бодунуң парламентизиннге кады эрге-чагырганы күш-биле чайлаткан.

— Кады бильярд ойнаар ийик силер бе?

— Бир таварылга болган чүве — кара чаңгыс ойнаан бис. Ол-даа мен-даа бильярд ойнай албас улус болдувус. Ону оон-даа дээр аргажок чүве-дир ийин, анаа-ла шарлар чүүн турдувус.

— ТВ дамчыштыр көөрүмге, силер шаладан иттинип турдунар. Гамсахурдиа кандыгыл — спорт-биле таныш бе?

— Гамсахурдиа спорт-биле шоолуг найыралдыг эвес кижи. Мен доктаамаа — чедиконукта 2 катап 11 шактан ийи шакка чедир кичээлеп турар мен. Гимнастика, столтеннизи болгаш улуг теннис, карате.

«АиФ».

Бистиинде мындыг, силерде кандыгыл?

МАЛДЫ ХУУЖУТКАШ, ӨСТҮРҮП АЛЫР БЕ, АЗЫ...

Бистин Тыва Республикавыс мал, чер ажыл-агыйлыг бооп келген болгаш моон соңгаардаа ол угланыышкынбиле хөгжүүр апаар. Тыва кижини оон малы азырап, хепкерип, акшаны-даа «ажылдап берип» чоруур.

Чогум-на моон ужун Барыын-Хемчик районда хөй-ниитиниң мал ажылынын ниити байдалын сөөлгү каш чылдарда ханы анализтеп, хайгаарап, оон дугайында бодумнуң бодаалдарымны солунга каш хачал бижип-даа келген ужурум ол. Мээн ол бижип келген чүүлдерим ажыл-албаным аайы-биле хүлээлгем күүседин турарымдан ангыда, бодумнуң хуудa дүвүрелдимни илереткен сеткилдин кыйгызы болур. Бистин мурнувуста ам ниитиниң малын оода-ла бо деннелге кончаачоон камгалап алыр дугайында болгаш моон соңгаар мал ажылын черле канчаар сайзыратса эки чүвел деп айтырыглар шуут чидин-биле тургустунуп келген. Бо айтырыгны хөй-ниити малчынар-биле, мал ажылынын тускай эртемниглери, совхозтар удуртукчулары-биле сумележип, шиитпирлээрни Барыын-Хемчик район чагырганы эгелей берген. Ындыг айтырыг Тыва Республиканың чазаанын мурнунда тургустунуп, бистин Президентивис Ш. Д. Ооржакты-даа ханы дувүрелип турар боор деп бодаар мен. Ынчангаш ам хөй-ниитиниң мал ажылынын Барыын-Хемчикте байдалы-биле таныжып, анаа үндезилээш, боттарыңарның чурттап турарынар черлериңде байдал-биле дешпеп көөрүнерни диледим.

Кандыг-даа ажылдың көргүзүү деннелгелерден кончуг тода кестүр болгай. А ол деннелгелерни кылып көөрге, районуң малының баш санынын сөөлгү үеде өзүлдези чүгле сарлык малдың өскенибиле элээн ылгалдыг болуп келген. Ынчалза-даа бо өзүлдени безин сөөлгү ийи чылда катап кудуладып эгелээн бис.

Эрткен чылдың бо үезинде районга 14 мүн 367 мыйыстыг бода мал турган болза, бо чылдың октябрь эгезинде ол сан 12 мүн 140 кыллыр кызырылган. Оон иштинде төрүүр иненгейвис (сарлыкбиле катай) 3974 турганынлаан ам 3501 аларган.

Шөөр мал ...-биле деннелгелерни кылыр болза, оонда мунгаранчыг көргүзүлгер үнүп кээр. Бир эвес 1965 чылдың январь эгезинде Барыын-Хемчиктиң ажыл-агыйларынга ниитизи-биле 69 мүн 515 хой, өшкү турган болза, бо чылдың октябрь 1-де 48 мүн 158 шөөр малдыг арткан бис. Ынчангаш эрткен 7 чылдарда шөөр малывис 21 мүн 357 башка кызырылган ышкажыл.

А ам эрткен ийи чылды деннеэлиңер. Хой, өшкүвүс ниити саны 1991 чылдың январь 1-де 63 892 баш турган, оон соонда чаш мал төлүүнүн немешкениниң база үлүг малды күрүнеге сатканының соонда 70518 турган болза, ам ол-ла үеде 22360 башка эвээжээн, азы өскээр чугаалаарга, 22 360 хой, өшкүнү чаңгыс чыл иштинде өлүрүп, чидирип, хорадып алган-дыр бис. Мону черле чүүн-биле тайылбырлап, агартынар боор. Оон кадында бо чылын районуң ажыл-агыйлары күрүнеге эн-не эвээш мал саткан, төрүүр малды күрүнеге садарын (аргажок кырган, бракталган малды санаваска аан) шуут соксаткан турбуже.

Ам чамдык деннелгелерни бүгү Тываның демээли-биле көрүп көрээлиңер. Тыва Арат Республикага 1930 чылда 1 миллион 34300 баш мал турган болза, 1941 чылдың чайынында ол сан эн белик деннелиңге — 2 миллион 515 130 башка четкен турган. Ынчан мындыг сайзырангай колхоз, совхозтар, механизастаан чер ажылагыйы турбаан болгай.

Ынчаарга ам эрткен чылын бүгү Тывага 111 323 мыйыстыг бода мал турган болза, бо чайын ол көргүзүү 98877 чедир кызырылган, азы 12446 бода малды хораткан бис. А шөөр малывис эрткен чылын 1 миллион 101217 турган, бо чылын ол 872 209 башка келген. Ынчангаш бүгү республика чаңгыс чылын 229 008 баш хой, өшкү чидиргиг болган-дыр бис.

Ам катап бодумнуң чурттап, ажылдап турарым Барыын-Хемчик районуң ажыл-агыйларында мал ажылынын байдалынга эглип кээп көрейн. Чүгле чомчукчуу хөй сан-түннер-биле чудурбес дээш, ам чүгле байдалды үлам тоарадыры-биле кашла саңнардан киирейн.

1990 чылда Барыын-Хемчиктиң ажыл-агыйдары төрүүр 100 хой, өшкүге онаштыр 37 ажай, хураган алган, 1991-92 чылдарда чүгле 25-ле ажай, хураган алган. А төрүүр 100 иненке онаштыр 1990 чылда 45 бызаа алган болза, эрткен чылын 35, а бо чылын 36 бызаа алган бооп турар. Оон-биле кады хөй-ниитиниң малының баш санының үчёт-отчёдунда кончуг харысалга чок, чүгле малчыннарның аксындан ону кылып алыр чоруувус чылдан-чылче улам-чылап турар.

Ажык чугааже чалалга

1990 чылда районуң өшкү каларчылары төрүүр 100 өшкүге онаштыр 37-ге ажай алган. Кажан, кайы үеде тыва кижи барып-барып өзүүчел өшкү малдан ындыг эвээш мал төлү ап чораан ийик? Бо байдал эрткен-даа, бо чылын-даа эжижээн. Оон эжижиринче илегел ам артпаан-даа ышкаш. Чүгле дээрге бистиң эрги, чурттан эрткен системавис, чагырып-дужаар эрге-чагырга бөдүүн малчын кижиниң күш-ажылының төнчү түннелинге сонгуургалдыг болур чоруун материалдыг идег берин-шкиннери-биле деткивейн, ниитизи-биле көдээ ажыл-агыйны көдүрбейн, шын эвес угланыышкын-биле чорудуп келгейиден, ынла ажылдап турар кижилериниң мөө-медерелинге улуг хажыдыышкынар болгаан деп бодаар мен. А бир эвес ажыы-биле чугаалаар чүве болза, ниитиниң малын эки-даа, багайдаа кадарарга, оон өртектүнези бедивес, оон орнунга хуу малын эки өстүрер болза, оон ажык-кончаа-даа улуг болур, идегелдиг-даа эвесре дээрзин кижилер ам биле берген.

Тыва Республикада, оон иштинде Барыын-Хемчик районда-даа хөй-ниитиниң мал ажылында кончуг берге байдал тургустунуп, кризистиг ye келгенин көрүп, билип турар бис. Ол чорук ылангыя колхоз, совхозтарның санхөө байдалының баксыраан келгени-биле моон соңгаар ам ылам ханылаар апаар. Ынчангаш ниитиниң мал ажылынга, оон организастыг структуразынга ханы реформатожу өскерилгелерни кылырын ye негеп келгеп. Ол дугайында совхозтарның удуртукчулары мал ажылыкык тускай эртемниглери-даа сөөлгү үеде чугаалап турарлар.

А ону кайынын, чүдеп эгелээрил? Ам айтырыг чүгле ында арткан хире. Чамдык коданнарны дужүлга кылдыр шыырак арат ажылагыйларга керээ-биле шилчидип берзе-даа канчаан баар боор. Чүгээр эки ажылдыг малчыныар кайы-даа ажылагыйларда эвээш эвес, бар болгай. Бир дугаарында оларның-биле чугаалажып, сумележип көргеш, малды өзүлүг азырап, өстүрүп шыдаар кижилерге үлеп берзе чүл? Ниитиниң малы өспестээн, а хууда мал-маган өзүп турар-ла болгай. Чүге дээрге кижилериниң мөө-медерелинде бодунуң чүвезин өстүрүп, кампаанны дээре, а ниитиниң малын бузурүп, самчыгдаплаа болур деп бодалдын быжыкканы ол хире-дир. Бистик амыы бо совхозтар системазының үезинде ындыг бодал кижилериниң мөө-медерелиндеп читпес-даа ынчаш.

Бистин Барыын-Хемчик районуң ажыл-агыйлары бо хүннерде шупту катай курунеге 48 миллион ажыг өрелиг чурттан орарлар. Бир совхозка онаштыр алырга, 6 миллион өрелиг-дир. Күрүне оларга бөгүн чөөлү бээрин соксалын каалтар болза, ол совхозтар боттары-ла хоозурап, саңдарап каарының кырында келгеннер. Ынчангаш ажыл-херекти көрүп олургаш-ла, ындыг байдалга чедирип алыр бис бе?

Бо хүннерде районуң совхозтары ортумаа-биле хүнде 1600-1900 килограмм сүтү күрүнеге дужаап турарлар. Ол дээрге бир иненген хүнде ортумаа-биле 3-ле литр сүт саап ап турары ол ышкажыл. Ол эвээш сүтү эмнелгелер, уруглар албан черлери ап каалкан соонда, чонга саларынга чүгле 800 килограмм хире сүт өртүп каар-дыр. Ол сүтү бир хүн Кызыл-Мажалыкка, а өскезинде Ак-Довуракка садарга безин чонга кедишпес. Ынчангаш совхозтарның чүү кылып, чүү бүдүрүп, турарын сөөлгү үеде чон чөптүг айтырып, шын негеллелерни тургузун турар боюу берген.

Бо хүннеоде мыйыстыг болза мал «Шекпээр» совхозта 2860, «Дон-Терезиниде» — 2849, «Хемчикте» — 2738, «Аянгатыда» — 1186, «Барлыкта» — 595, «Хөнделеде» — 797, «Алдын-Булакта» — 559, «Бижиктиг-Хаада» — 562 болуп турар. Бо өөрүн малды 4,5-ле ...ыгыны, «Шекпээр», «Дон-Терезин», «Хемчик», «Аянгаты» совхозтарга, а өске ажыл-агыйларга 2-3-ле кадарчының кадарар аргазы бар.

Шөөр малды алыр чүве болза, ол чүгле «Хемчик» совхозта 10229, а артканнарында он мүн безин ыракта четпес болуп турар. Мындыг эвээш мал-маганывысты чүге багай ажылдаар, саны хөй кижилерге кадартын турар бис? Кадарчыларының саны эвээжедип, кодан бүрүзүнүн хемчээлин улгаттырып болурдур.

Мал ажыл-агыйлыг кожавыс Моолдун, Кыргызстанның, Казахстанның дужулгазын үүге сонуургаваас бис. Оларның дужулгазында кончуг солун, ажыктыг, өөредиглиг чүүлдер хөй болгай. Азы бис бот-идепкей чок, дилээшкин чок орар бис бе? Ындыг таварылгада хөгжүлде бисти оюп эрте бээр, хоюдаан хевээр чыдып каар бис.

Ынчангаш ажыл-агыйывыстың үнезин азыры, келир үеде кол чөлеңгиживис — малывыстың баш санын өстүрер дээш бөгүн хөделир, дээштиг хемчеглерни алыр ужуруг бис. Баштайгы удаада оода шөөр малывысты дидим-биле хуужудун эгелезивисте кандыгыл? Хуужуткан малдан алган продукция кайнаар-даа чоруй барбас, демей-ле бистерге, чонувска кээр. Бо бодалды мырынай чоохта чаа Барыын-Хемчик район чагыргазынга болган ажыл-агыйжы ажык чугаага көөр ажыл-агыйның удуртукчулары, тускай эртемниглерни чугаалап үнүп келгени таварылга эвес. Олар ол бодалын моон соңгаар кааадаа камгалап, харын-даа ажыл-херек кырынга боттандырынарынга белен улус болду. Район чагыргазы бодунуң эдилеевиде чонган, ажыл-агыйны дорт харылаар турар кижилерден үнген бот-идепкейни кичээнгей чокка эттиривиттер, ону деткиир дээрзинге бүзүрээр мен. «Чыткаш аалдыныче сүг акпас» дээр болгай. Ажылывыс сандаардып алгаш, дилээшкин чок, даамыргай байдалга орар эргевис чок. Ниитиниң малының моон соңгаарны салыгполун шиитпирлээри-биле, чугаадан эгелелиннер, Шыыаала малывыстың шупту үзүн эвес-даа болза, кезик-чамдыызын хуужудун, ону малдан чоохтан, төптүг кижилерге дамчыштыр берээрсеп кандыгыл?

Хуужуткан малдан алган продукция кайнаар-даа чоруй барбас, демей-ле бистерге, чонувска кээр. Бо бодалды мырынай чоохта чаа Барыын-Хемчик район чагыргазынга болган ажыл-агыйжы ажык чугаага көөр ажыл-агыйның удуртукчулары, тускай эртемниглерни чугаалап үнүп келгени таварылга эвес. Олар ол бодалын моон соңгаар кааадаа камгалап, харын-даа ажыл-херек кырынга боттандырынарынга белен улус болду. Район чагыргазы бодунуң эдилеевиде чонган, ажыл-агыйны дорт харылаар турар кижилерден үнген бот-идепкейни кичээнгей чокка эттиривиттер, ону деткиир дээрзинге бүзүрээр мен. «Чыткаш аалдыныче сүг акпас» дээр болгай. Ажылывыс сандаардып алгаш, дилээшкин чок, даамыргай байдалга орар эргевис чок. Ниитиниң малының моон соңгаарны салыгполун шиитпирлээри-биле, чугаадан эгелелиннер, Шыыаала малывыстың шупту үзүн эвес-даа болза, кезик-чамдыызын хуужудун, ону малдан чоохтан, төптүг кижилерге дамчыштыр берээрсеп кандыгыл?

Чказал ШАЙЫЛЫНЫҢ.
Журналист.

Баштак шоодуг

ТАНЫВААН

Диничилер, анчылар, диннээр дээш аттаныш чоруп турган үе чүве. Мен база-ла диннексээш, дөстүнмейн-не белеткенип чоруп турган мен. Сагыш-сеткилим чүгле тайгада.

Бир эртен эртежик тура халаш, аът-хөлүм эккеп эзертеп, күш-хүнезинимни, шуглак-дөжээмни артынып, дергилеп, боо-хөөмүү чүктеп, кеш:

— Че, кадай, айның хонуунга чедир дининей каапкаш, олча-омактыг чедип кээр мен. Ал-ораның мал-маганың эки көрүп турар сен. Долгандыр кожа аалдар түрда, чүгээр боор. Менди-чаагай! — деп чагаш, аттангаш чоруптум.

Ол хүн дүш үезин эрте дүжүп чорда, аннап, диннеп өөренген черимге чедип келгеш, чадыр-чаглак кылып, одагланып, түрүмчүп алдым. Одаам долгандыр хереп алган түрар кара-кара каттарны эргилдир көргеш, «та чеже динн бар чүве» деп боданып, таакпылап каап көрүп олур мен.

Баштайгы каш хүннерде чаорбя, үжен диннин хүнде алып ап, шору олчалыг чоруп турган мен. Сөөлзүреди мырынай ийилеп, үштеп эгеледим. Чамдык хүннерде чангыс-даа динн чок кээп турар апардым. Кара кежээ одаамга чүү-даа чок турупкан, арай деп-ле элейтип кедип турдум.

Эдден чүве! Санап олурарымга, диннеп үнгенимден бээр ай чартыы безин четпээн болдум. Ол хиреде чаптыс өгде чааскандырзын каапканым кадайымны сактып, оон дугайын бодааш туруп бердим эвеспе. Дүне безин орта удуп чадап, ол-бо андарлыл-дүндерлин, андаштаның чыда хонар апардым. Сактырымга-ла мээн кадайым «Дүргеи чедип кел!» — деп кыйгырган ышкаш болдур.

Бир хүн диннеп чораш, доймас кара сутта таваржы бердим. Суксаан, могап-турупкан кижи сүг пактап алыр-дыр дээш, эриктин эптиг черин болап, сугже эзгап келдим. Хемчигештің турум суунда арын-шырайы карарып калган, агбагар ак салдыг ашак кижи көстүп келди. Серт кыннып, көре бердим. Сүлде бо! Бодуму бодум танывайн бар часкан мен. Артында-ла чудамзырай берген болдум. Чаактарым безин соолбурара берген де. Аная база-ла бөгай кадайым сагыжымга кире дүштү. Оомдан өске Менээ чүү-даа херек чок кылдыр сагындырып келген. Шынап-ла, кижинин кадайы ышкаш эргелиг, эргим чүве каза турар дээр сен.

Одазмга чедип келгеш, чанарынга белеткенип, аът-хөлүм эккеп, эзертеп, хамык эт-херекселим аътка дергидеп, артынып алгаш, кежээки хүн чүгүрүүнче кирип турда, аллоранымче чоруп чоруптум. «Аныяк шаамда безин кадайым ынчаар сагынмас кижи эвейик мен бе. Ам кээп кончап мынчап барганым ол» деп боданып, болумну болум кайгап чордум.

Аалымга улус удуп турар өйде чортуп кирип кээп-тир мен. Өөмнүн дүлүүн көөрүмге, бөгайты чырып тур. Кадайым удуваан хире. Аъдымны баглаашка баглап, чүү-хөөм дүжүрүп, эжик чанынга салып кааш, өгже кирип келдим.

— Эживенер! — деп, кадайым-биле баштактаны аарак мендилештим. Кадайым чаала удуурунга белеткенип турган байлалдыг. Менче кылчаш кылдыр көргеш:

— Эки! — деп. Туралыг-туражок харылай-дыр.

— Чедип келдим. Мен-дир мен, кадай — дээш, дөрже эртер деп дап берип чорумда, кадайым меин доза турупкаш:

— Чүү мындыг кижи сен? — деп бо.

— Кай, мени танывайн турарын ол бе? Баштактаның тур сен бе, кадай?

— Чүү мындыг мегечи, авыяастыг ашак сен, Диннеп чорүткан ашаам келири элек чүве. Ашаам чангыс сөстүг кижи. Дораан үнүп чорунар — дээш, меин токпенеди үнлүр иде-ле берди.

— Орта сен бе?! Мен-дир мен ийин. Уладаай берлин бе? — деп эзрежир чыгыы апардым.

— Мээн ашаам сен ышкаш чуданчы өгбагар ак салдыг эвес чүве, чүү мындыг алды аргалыг, беш мегелиг чүве сен — деп чоруй меин, анай-хурагангылаштыр бөлехаара түткэн соонда өгдеп үндүр идипкеш, эжими так шарып алды.

Чүвенин шыны херек. Кадайым ховар дээн шырак кадай болгай. Суму чону шупту билир. Эр кижи болган болза, тулган мөге турар кижи. Ийи-чаңгыс арага өжипкеш, шуугап, чалчыттыныр турып бээримге, менээ хорадааш, бөлеп-хзара түткаш, холдарымны, буттарымны чангыс черге так хүлээш, кужактап алгаш, үндүргеш, өг хөлегезинче аппарып октаптар кижи. Ынчангаш кадайым-биле улуг дыка маргыжарындан сестир кижи мен.

Ам канчаар боор, аът-хөлүмну киженнеп, откара салып кааш, ап чорааным шуглак-дөжээмни өгнүн хүн үнер талазынга салгаш, удуп чыдып алдым. Ол дүне базала кадайымны дүжевишаан, кончуг талтыг таалап удуп чыдырымда, меин бир-де кижи оттур шелип тур. Көрүп кээримге, кадайым.

— Паа! Сен сен бе, күжүрүм — деп чугаалавышаан, каттырып тур ол.

— Кай мени ылап-ла танываан кижи сен бе, кадай?

— Шынап. Танывадым. Дүне көөрге, коргунчуун кончуг кижи чорбадың бе. Че, ам өгже кир. Буруулуг болган-дыр мен — дээш, өгже бир куспак доораан ыяш кирре берди.

«Мээн кадайым ылап-ла шынчы кижи-дир» деп бодап, бүдүү иштимде амырап, чоргаарланып хелчок мен.

Делгер САЛЧАК.
Тес-Хем район.

Бот-кыжыртыныг

КЫЛБЫШ

Ажылдаар черивиске кылбышты Мунзукай эккелген. Кайнаар-даа көөрге, капуста бүрүзү ышкаш, калбак ногаан бүрүлер-ле болган. «Улус айтыра берзе, таракан-тураканн хораннаар чүве-дир ийин, санэпидстанция берген дивес ийнкпе» — дээш, мээн кабинедимнин батареязының кырынга салып каглы. Кургадыры ол.

Каш хонганда кылбыжыбыстың бүрүлери хылыртканындыр тоглап турар кылдыр бүрүшкейтир каткылап калган. Бирээвистин дүштеки чемин дажыглап турар кылагар хавынга суккаш, уштапла эгеледивис. Чыды чогум шуут-ла таакпызыг база эвес, чигзиг, кургамзык, өөү база өртен-сарыг эвес, ногаан хевээр боор чүве-дир. Оон доозунун тынып алгаш, азырып-быштырып турувуста, чаастыда ешкүлерден-даа дора боллувус.

Сыптыг, белен таакпыга өөренип калган болгаш бистин ол кылбыжыбысты ораап алганывыстың чевенин-даа чүү дээрил аан. Бодаарымга, Мунзукай шымчым таакпыны уруг чергээ хире саазынга ораады ышкаш. Мээн ораап алган таакпымның саазыны айы-хүнү чоокшулап келгеи саатты хер-эженнеринің халадынын өөгү ышкаш, лап-дал ортузундан «чештинип» чоруй барды. Чоп шаанда тракторист ашактар тракторун башкарып ораашла, кээшпезин чаңгыс холдап ораай шаап алыр чүве дижик дээш шырбайыпкан мен. Өршээ даай! Берге-ле чүве — ону кургадыры, ораары-даа эвес, тыртэры чүве-дир. «Сарыг кудуруктуг» чымчак таакпыга ожаагаш, кужурзураан кижи арбыдадыр сорулканым ол боор, ол-ла черимге эртип кал частым. Сактырымга, кара баарым халаш дээн ышкаш болган. Тын чок баарымга Мунзукай оргамче шашкылап тургаш, харын деткерип алды. Улустан дыннаарымга, чамдыызы кылбышка чөвүрээ хоюудаа холуп алырга эки дээр, чамдыызы доорап каан талдаа холуп аарга эки дээр, та чүзү-кандыызы-биле холуп алырга эки чүвезе яйык.

Ынчап хилинчектенип чорбайн, таакпы кагганы-ла дээре болду бе?!

СЕРЕҢГИ

Ол-ла-дыр ам. Карманымга чораан сөөлгү сереңгим шартыладып олурумда, күгүү сойлуп чоруй барган. Ам та кайызынга, чүзүнге барып дурбүүр чүве. Мунзукайда серенги бар-даа болза, база-ла күгүү чок болган. Улуг от хааржаандан «дилип» алганы кеззеде шыгжап чоруур күгүүрүн та кайнаар, чүже чаладкан. От баштарын соңга шилинге-даа шагарын шенеп көрдүвүс. Өштүг ышкаш чүгле чызыраар дээрлен башка, часты бербес. Тенек шаан сактып келчик бе, Мунзукай будун дээр шаар азып алгаш, чүвүрүнге-даа шагарын ораладашты. Улуг-ла ашак кижи бо-ла терезин чавыдактай берген турар эник ыт ышкаш, даван-даяан дээр шаар азып алгаш турарга, эпчогу-даа кончуг болур чүве-дир.

Ынчап чадажып турувуста таныылывыс Бүрбүжап кирип келди. Кажараан чүвен хөлүн кайын чазар, үженгеш, карманындан улчугүп калган көк сай дажы үштүп эккелди. Ол-ла-дыр, от деп чүвен, чаңгыс шагарга-ла, «чарс» дээр.

Ашактан дилеп алган ол дажывысты сейфте суп алган бис.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

ЫНДА ЧЕРЛЕ УТКА-ЛА БАР

Басня

Дилгижек — кажар, оптуг аргазы-биле «ырак эвес үеде» аннар даргазынга депшиттарген.

Кокаарак — шаанда аядузакка туттунмаза-даа, анаа-ла аскап, оргазы бушкуе берген. Анай-хураган, кулун-чаваа тудуп чиг чорда-ла, оларның ада-иезинин хилинчээ-ле четкен боор, ындыг хилинчекке четкен. Бурган кайын көрбес боор.

Морзук — аныяндан тура-ла хөй үнүр казып келгеш, ам-даа тергиин дээн чылыг, чырык, чымчак өргээге чединген. Артында үстүнде адаан даргага, оон оралакчызынга элээн чоокшуладжы берген.

Дилгижектин алызындан даргазыраар, сыңзыг чанын ажыглап, аннар ону аажок мактаар турганнар, а оозу чүгле таптыырганын, хулумзуруп каар.

Кокаарактын азыг-дижи арай хиреліг апарган. Улавас, ейлүг назын келир, биеэги ышкаш хамаанчокка ажырып, кузун чораан үе эрте берген. Кокаарак элээн кажар чораан. Ол чоок-кавы аалдарның мал-маганынга дегбес. Бир эвес чипкен болза, билбээченнеп эрттирип каар. Шаанда чурттап турган черинин чанынга улуг «инек» чипкеш, шиитклелден овуузун-биле чайлааш, чүгле дириг үнген дээр.

Арга-эзимнин кат-торуу ховартап, балык-байланы өзер тудум, төнүп түрда, хырны кылдыраан, арны-бажы саргарып калган Дилгижек биле азыг-дижи ам-даа бүдүн чыгыы, арны парларныы-даа дет болза, аяга аттырган-даа ышкаш аскак буттуг, оорланып чораш, оргазын сый тут-турүп алган ышкаш, хоклак оргадыг Кокаарак бо эленнедип чедип кээп-тир.

Болуушкун күс үезинде болуп турар болганда база бир маадырны номчукчуларга таныштыраа эки боор. Эки семирип албаан ала баштыг Морзук ылбың-чылбың чаныбиле оларның кайызынга сөгүрүмзе эки ирги дээш Дилгижекке-даа эвес, Кокаарака-даа эвес, будулчак чалбарган. Чөпшүл дарга Дилгижек менээ деп бодаан, а Кокаарак моон хаанны мөнне болгай мен, менээ айдыс ап тур ыйнаан бо деп бодаан.

Үш «эжишкилер» дываажа оранынга ышкаш амыдыралдын эки турганын, хамык чүвени хамаачокка кавырыктанып чораанын дыка-ла үр хөөрешкеннер. Оларнын арызынга эзиртир суксун-даа, арыг суг-даа чок турган. Чүгле ажыл-агыйжы чугаа болган.

Дилгижек, алыс оптуг, кажар кижин, арга-арыгның улуг-биче аннарын чыгаан, чамдыктарын дээр үндүр мактааш, өскелерни черже кирр бакташ барган. Дарга Дилгижекте чан-на бар болдур ийн. Хөй чылдарда янзы-бүрү ажылдарга чирик дуглап, чашпаа чаны-биле чыпшылаанайнып, кудурук чайып турда, амыр чүве-ле болгай.

А Кокаарактың ажылы оон-даа чиик. Улуг-биче аннарны чыгган соонда: «Бо аргада чүгле мен дээргі мен, өске бодалдыг, өске утаадыглыг аннар турар болза, бодунун шорузу, аржаанзыг чыт-даа, агызыг от-даа шылдаас кижи мен» деп көскенир.

Дээргилер чүү дээр болдур, Морзук хөөкүй оларның кара аайындан эрттес. Чемгер дээрге, чемгерер, үде дээрге, үдээр.

Олча-ажык тыпканда кымның үлүүн үлежирин болай бээр. Оларны хынаар тускай комиссия бичин аннарда бар эвес, олар боттары-ла шиитпирлээр. Ынчангаш амдыыкылар амыраа, апаа черге байып турар. Олчаның чартык кезиин дарга болганда, Дилгижекке бээр, артканының чартык хуузун үргүлүү хырны тотпас Кокаарак алыр, а кечимин аннар биле багай Морзук үлежип чыдып каар мындыг чүве-дир.

Оларнын найыралы элээн үр болган. Морзук хөөкүйнүң ажылдап каан дазыл-дамырын, кат-чимизин Дилгижек биле Кокаарак халаска чип келгеннер.

Хардыг кыш дүжүп келген. Дилгижек-даа ишти-хырны ине-чүскүк апарган кырлан ажып, кускедер дилеп чоруп-кан. Азыг-дижин шаарткан Кокаарак аштаан черинге алды улуп, четкен черинге чедип улуп чораш, дойтук будун дошка донуруп, хоклак оргаанын хоргалга суп чораш, мунне дириг арткан дээр чораан.

Тоолда, басняда утка-ла бар, Кыргап-ачай Иван Андреевич Крылов безин ол арганы ажыглап чораан.

Аннарда үү боор, алыс бодаруга чүве-дир дээр.

Опанас МАЙДЫР.
Пызыл хоорай.

ӨЖЭЭН НЕГЕКЧИЗИ

Брянск чурттуг Л. Курчаева Венера деп шолалыг сиам диизи бажыңга чок турда, оон оолдарын сугже киир октап, узуткан каан. Ынчалзадаа диис болуушкуну болгаш буруулуг кижини билип кааш, херээжен эзэнилен өжээн негээпин ылап шиитпирлеп алган. Ол каш хондур ээ херээженнин каап берген чемин чивэзи, оон чассыдынга-даа таалаваан.

Ийи неделя эрткенде, бир хүн эзэн бодунун беш харлыг оглун аарты часкаптарга, оол ыглай берген. Ынчан диис хенертен шураап, эзэнинин арныче «кадалы-ла» берген. Диис аспаандан ушпунуп чадаан кадайын ашаа кээп арай деп адырып алган. Каржы херээженнин арында дырбактар ханы болганындан эмчи дузаны херек болган. А өжээн негекчизи диистэ эзлери ол орандан талыйты «шалупкен».

ЧАЗЫЙ ХАЛДАКЧЫЛАР

«Азино» эштежилгезинин кежигүү. Казань чурттуг бир салчынын даччаныче билдинмес чазыйлар халдаан: ийи неделя бурунгаар долдур картофель уруп каан демир досканарлары куруг, дузаан ногаалыг шил савалар аксы дуглаан полиэтилен аастарны чара-чире ызырып каан турган. Оор киргеи бе дээрге, эжик, сонга будун.

Үптээшкинге бүрүүдаттырыкчылар — улуг, кара хомяк дээр анчыгаштар болган. Оларны тывалар чолдак-ой дээр ийик ооп.

ХЫНАП КӨР, КАНЧАП БИЛИР...

Алма-Ата чурттуг С. Владивосток чораш, бир кижидеи элээн эдилеп каапкан «Тойота» садып алган. Даштыкы машиналыг болганындан өөрүшкү-маннайы эриин ашкан ээ кижи төрээн хоорайынга машиназын мага хандыр мунуп, шаап чоруп турган.

Бир катап ол бодунун хуннун олурары саналыын кедрер ужурга таварышкан. С. карактарынга бүзүреевзэн: сандай аланда 200 мүн иен суп каан чыткан. Бистин рубльче шилчиидер болза, 340 мүн хире акшадыр ийин. Кижи холчиган, ылангыя даштыкы хамаатылардан садып алган машинаарны экидип үжеп-чиилип көрүнерем, канчап билир, чогум эзнин «кызыл каан» херенгээ-даа ыглап алдаас.

ЭЭЗИНИН ЭДИЛЕЛИ

Дайын хоочуннарыныы Бугульма чөвүлелинин кежигүү, пенсионер Анастасия Ивановна Подвалованың соодукчуу үрели берген. Септекчилер келгеш паспорт негээрге, кыргаи болуунун паспортун тутсун берген-дир. Септекчилер ону көргеш кайгап хаңмаанаар: кыргаи бо ыдын өче беш харлап турар болган. А соодукчуун шынылгазын алдырып алгаш көөрге, база-ла узун казылыг ат боолчуп: ону эзэн бежен ыдтар эгезинде-ле садып алган болган.

ҮЫЛАТ «ХАР КИЖИ»

Ону ылап берген кижилер бар деп чүвеин «Чжунго жибао» солун бижээн. «Хар кижинин» узуну ийи метр хире. Мага-боду сарыгзымаар еннүг, узун дук-биле шыптынган ол амытанны чурттуг Хубэй дээр барын можузунун Шэньнунзя деп национал парк чоогунга көрген болуп турар. Сонуургактар болгаш эртемденнер аная келгеш-даа, онуң тыпшаан. Оон кылаштаан черинден улуг хемчээлдиг вс, тудум-тудум дук тыпса-даа, «Хар кижиге» ужурашпаанкар. Ынаар согулгеи хей санныг туристер болгаш эртемденнерниң бөлүктерге паркты сан-хөөзүнге немере каткан бооргаа еске, солун чүү-даа болбаан.

333 КИЛОГРАММ ДЕНЗИЛИГ

«Тромсхавет» дээр норвег траулериин капитаны палубага чыткан балык тудар херексел адаандан кончуг улуг черепаха соястап үнүп органын көрүп кааш, кортканындан сугже «мойт» дээр часкан. Черепаханың денизи 333 килограмм, кырында кадыг халыгынын узуну 2 метр 21 сантиметр болган. Мурнуу широтаның чурттакчызы ол амытанын Сонгу Атлантикага канчап чеде бергеин тоолзуг болган. Черепаханын «чүктешхизинге» ламчыдар тускай херексел быжыглаан, сугже салып киирипкен. Оон моон сонгаарны салым-чолу та кандыг болур!

ЫРЛАП БЕРЕЙН

Ырак-чоокка кезээде-ле
Ыңдыныаллыр-сыриналдыр
Ыдык күштүг
Ынапыштыг, чүрекке чоок,
Ынакшылды буян кылдыр —
Ырлап берейн.
Амыдыралым чырык хүнү,
Аас-кежним үдекчизи
Найыралга шынчы,
Ындын ырым аялгазы —
Ынакшылды кежик кылдыр
Ырлап берейн.

Ондар БОРАШ.

ТАҢНЫЫЛ

Далаш чоокка белеткенгеш,
Таңныылдаар дээш чоруптар мен.
Ажылымга шыңгыы боорун
Амгы үе кичээндирер.
Кудай багы дойлуп турда,
Кулаам дыыжы, караам көскү.
Оорларга алыспас дээш,
Орун-дөжек бодаваас мен.
Чаашкыныг, хаттыг дүне
Караам безин шиммес-тир мен.
Күчү-күжүм өскешкен дег.
Хүлээнгеним күштүү ындыг.
Даңгаар эртен ажылымны
Таңныыл эшке хүлээдипкеш,
Бажыңымче хөглүг, чоргаар
Базып чана бээр-дир мен.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

СЕРЕМЧИДЕ ХОРАМЧА ЧОК

Шаанда Шеми бажыңга ийи анчы алышкылар чурттап чораан. Олар кыш, чай чок аннаар болгаш тыпкан өлүүн кыдат бүүзелериниң садыгжыларынга барып садар, ижертыртар шай, таакпыга, пөстаавыга саарып ап, амыдырап чораанныар.

Аалда турар ааска ой, каш малын мыйыс үезинде кыдаттарга сынын мыйызы саарышкаш, садып алган алышкылар-дыр. Бир-ле чайын алышкылар Ыйгылыг-Хем бажында сыныар турарын көрүп алгаш, бүзүрелдинбиле нелээн барып дааштаптар деп дугурушканнар.

Дан адып, чер чырып, боо хараалы көстүп келгенде, каътты харай бээрге, он ийи адыр мыйыстыг кончуг чодур сынын чечектелген сөөскеннер аразында оттап турган. Эптиг черин шилип, кончуг оожум чоокшулап алгаш, анчылар-даа сынче дааштап-ла дүжүргеннер. Ийи чактыр боонун даажы дан хаязында өзен бажынга, сын кырынга, чанныг дүшкен чүве дег, чаңгыланы берген. Сынын ол-ла черинге пет кээп дүшкен.

Ужун калган улуг аныын чанынга амыраан-чайыраан алышкылар халчып келгеш, дүште-даа чок даңзаларынга сарыг таакпы тип, хөөрежи бергеннер:

— Кедергей-ле мыйысты биске ораи-танды хайылады. Өршээ, хайыракан! Эрткен чылын Садыяа хелиниң сувай безин чээп, соп чипкен болгай бис. Чартымын аная берипкеш, чартымын даарта дораан бүүзеде кыдат садыгжыларга барып бараан-сааранга орнап алыр-дыр, дуңмам — деп, улуг акызы чугаалаан.

— Ындыг-дыр харын, акым. Чазый хелиниин чаңгыс безин дээш мындыг чазгай мыйысты бээрге, хомудаачыг-ла-дыр — деп, дуңмазы улашкан.

Алышкылар даңзаларының кузумнарын шыыдадыр сорып, хөөрежип олурар аразында, мыйыс дөзүнге, чаъс хаваккa чаңгыс ок дээптерге, далып калгаш, кээп ушкан сынын хенертен каш тепкиленгеш, тура-ла халаан.

Чахтыр бооларын сегирип алгаш, шыгаап чорда-ла, сынын шыргайже арлы берген. — Тфук-хайт! Оода чактыр бооларывысты октап алыр чүвеисти, акым. А сен Садыяа хелиниң сактып де.

— Саргыяктарывыс каткылай берген эвес. Дораан-на аастарывыска даңзалар кагыыштап канчаарывыс ол. Аны дораан-на өржүп, соя берген болзувуеса, чоп чорудар бис. Чүү анчылар дээрил бисти, аазатпайларны. Улус чоп дыннаар болза, чоокка човаанчыг, ырахка ыянчыг чүве-дир — Дээш, акызы одаанче базыпкан.

Арагачы ДОНГАК.

БИСТИҢ САНАЛЫВЫС

Бистер, Мөнгүн-Тайга районуун культура киллизинин ажылдакчылары болгаш урууларының уран чүүл школазының башкылары Тыва Республиканың күрүне йөрээлинге шилип алыры-биле солунга парлаттынган төлевилелдерни шуптузун сайгарып көрдүвүс. Оларның арызындан бо чылдың сентябрь 2-ле «Шын» солунга парлаттынган Борис Чюлюктүн сөзүнге Саян Бюрбенин бижээни —Тыва Республиканың күрүне йөрээлинге төлевилелди таваржыр деп саналывыс.

Олар тыва улустун «Тоорухтуг тайга» деп ырызын билдиир ажылдаан болгаш эгезинден төнчүзүнге чедир чаңгыс аай аянга бөдүүн, доктаатынгыр, чараш кылдыр каастап шыдаан. Ук ырының сезу-даа, аялгазы-даа эки-тир. Даңаазынга болуп сессияга бистин саналывысты өөренип көөрүн дилевис.

Мугур-Аксында уруглариын уран чүүл школазының башкылары.

ЧУРУКЧУНУҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

ЧАШ ШААМЧЕ ЭГЛИП КӨРГЕШ...

Кара чаштан кады ойнап өскен эштерим Хурагандай-биле Доржукай чүгле бажыңдары мээн бажыымбиле кожа боордан аңгыда, көктүг черге баштайгы салымнарывысты депге балып, Ногаан-Дөргүнүн соок; кара ламырактарындан катчып алгаш, ушкан ыяштар хазылдарын агымы-биле хоорганлдыр шаап каан эзремиринге шыныып, ол-бо чаатыларга чер каранды-лап эгелээрге, өргелеп, чайгы Ак, Кара Чаатыларын кара суглар унун одуртур салбактары сагланайныр, чемижи чайгы хүн карааанга мөңдүиейни бээр ичек-карааларын чыып чип, өскен-төрээн черивис, төрел хаңылаавыс, дөстүнмес чаш назынывыс хини тудуш болган, эзеришкеш эригип чадаан, шашкылашкаш чаблып чадаан чоок эштерим чүве. Олар-биле төрүттүнүп төк кээп дүшкеш, ыныык көрген төрээн черивиске чаш шаавыста чеже солун, каттырынчыг-даа, мунгаранчыг-даа таварылгаларга дүшпалывыс дээр! Чылдар хөйү-биле шуужуп эртсе-даа, ол таварылгалар бөгүн харын мырынай девин чаа болган ышкаш, характарга ол хевээр көстүп келир-дир.

I. ЧҮРЕККИР ХУРАГАНДАЙ

Төрээн хемивис Ак, Кара ийи Чаатылар сугларындан каттышкаш, үйгу чок Улуг-Хемче углапкан чүве. Ак-Чаатының унунда колдуунда чолдуваалар, хадын, теректер үнген. Кара-Чаатының унунда шиви, дыт коллап үнген болгаш карартыр көстүр болуурга, ийи хемни ак-кара мылдыр чону алай бергеи дижир. Шак ол Кара-Чаатының агымынын Ак-Чаатыже утхужуп бар ыыгар унунда Каранды-Шиви деп чер бар. Аная ичек-караа-даа шиштээн эзт-ле, чозур кара-кара кылдыр сагланайны бергеи. Ол ыдыы тайгага кат-чимис үнмээн. Ынчангаш тайга эделеи аамгхайыраканнар ишкеделеп, ап, таап хилинаарын долдуруп, мынырай сугдай, чоогуп алаакчеп, ол-сугдар кээп турган ие чуаг. Мырынай чөлдүреріп, аштап-суксааны дээрден башка, тайга-танды эзлери Каранды-Шиви ышкаш черлерже кайын кээр ийик, суурдан үнгеи даашшимээн бээр кайын чагдадыр.

Чарлыр эвес бис — үш эжишки үш дөмбүн туткаш, Каранды-Шивиже ичек-караалаары-биле чүгүржүп кирипкен бис. Эки каттыг черге барганда чугаа безин үнмес, баштай дөмбүн дувунге дүшкеи кат даажы төкчүлелир дүжер, сава дүптелгеи соонда шыт-ла шыпшын баар чүве болгай. Бис үш кыш мурнай савазын долдуруп алыр эвес дээш бүдүү иштивисте чарын салыптар бис.

Хурагандай кончуг каттыг черге таваржып, оон адырылбайнга барган. Кат ыыгар аытваш сыймыкта бүдүктерниң даажынгаа бистеиин бөрөвистин хоогунда келгенай чөлдүреріп, аштап-суксааны дээрден башка, тайга-танды эзлери Каранды-Шиви ышкаш черлерже кайын кээр ийик, суурдан үнгеи даашшимээн бээр кайын чагдадыр.

Чарлыр эвес бис — үш эжишки үш дөмбүн туткаш, Каранды-Шивиже ичек-караалаары-биле чүгүржүп кирипкен бис. Эки каттыг черге барганда чугаа безин үнмес, баштай дөмбүн дувунге дүшкеи кат даажы төкчүлелир дүжер, сава дүптелгеи соонда шыт-ла шыпшын баар чүве болгай. Бис үш кыш мурнай савазын долдуруп алыр эвес дээш бүдүү иштивисте чарын салыптар бис.

Хурагандай кончуг каттыг черге таваржып, оон адырылбайнга барган. Кат ыыгар аытваш сыймыкта бүдүктерниң даажынгаа бистеиин бөрөвистин хоогунда келгеиин билип, кат чыырынга, ымыраалар хойзурунга өйлешкеш, чогум бис ийиниң кайывыс келгеиин безин сонуургаваан ер чүве-дир. Дынаалап чоруурга, кады кат чыып чоруур эжиниң аксыны ажыттынып, хаглынып, чойтүгайнып турар даажы кевуудеп турар боорга, «Эки чип ал харын, мээн савам мурнай долар эвеспе» деп бодавышаан, Хурагандай арай деп чорааш, савазын долдуруп алгаш, ам-на туруп келген. Кожазынче көөрге, үш белүк ичек-караа сывынын артында эжи каратты көзүлген. «Кажер чүвеин Доржукайны каттаарда аваазынын ичек саап кедер кара халадын аакаш келген-дир. Ону кедип алгаш, мен ымыраа-сээк-биле чарлыгып турумда, савазын долдуруп алгаш, девин-не кат чөлчүрады чип эгелээнин ол-дур». деп бодавышаан. Хурагандай шагда-ла савазын-даа, иштин-даа долдурупкан кижи болуп чугаалаган:

— Доржукай, хырын-даа долган, сава шагда-ла болгай, ве, чайар бис бе, аал — дээш, олурган черинден туруп келген.

Кожазында эжи тура халын келзе-ле, Хурагандай ыыаар азмайлаары берген көрүп алган турган. Алгырар дээрге, үнү үнмээн, хол, бут чагырга чок сирилээн. Сагышка чүүле «халы» деп бодал чүгүртүлеиээн. Суурунче углай эглип чыда, бир шактын чартыы дирс үеде кады каттаан эжиниң база бир чартыынче ээлип, ыыганыр шила-биле эскергеи. Оон ыыай Хурагандайның карааанга чүү-даа көзүлбээн, суур кайы сен дээш ынай-ла болган.

Бис ийи эжишки саваларывыс долдурупкаш, Каранды-Шивиге чангыландыр «Хурагандайлаан». сураг. Бистиң каапкаш чанмазынга бүзүрээр болгаш каттаан черивисти кезип эгеледивис. Ийи дөмбүнеривисти тудуп алгаш, чоруп тура, эживисти доллар кат чыып каан дөмбүнүнге таваржы бергеш, эживисти тып алгонывыска өөрүп, ам мырынай чанынга кыйгывыска харыы бербээнинге элдепсинип тура, бүрүнайныы, бүзү үнүп чыткан кадыг албан көрүп кааш:

— Бо кандаай кижи боор, аал, каттап чыткан черинге-ле олуртуп каар, кижиннин хөй каттан ишти аараан эвеспе— дээримге, эжим Доржукай черже көрүнген ышкаш чүве. Дөмбүнүн черже шыдапкаш, «Адыг!» дээн соонда бүрүнгаар караш-ла диди. Мен аамайланы берген, ынай-бээр көрген, чүве-даа көзүлбес. Ол үеде сагышка улустун «аштаан адыг-лар» деп чугаазы кире дүшпес бе, та кайы талда ол аш адыг кел чыдар чүве. Угаан-хут чок. Эштин соонда чиеннедип ынай-ла боллум. (каттыг дөмбүн та кайда кагдыганын мен канчап билир мен, кортканкижи). Ийи Чаатыны аразын эрттир, Ак-Чаатыны кежир чүгүржүп келгенивис билбээн бис, Суур көстүп кээрге ам оожургап, тура дүштүвүс.

— Адыгны кайы чартыывыска көрдүн дээримге, эжим: Адыг боор бе, оон мырынай чаа салган мыяан танып каг-дым. Адыг мыяа ындыг боор чүве. Хендерге ажар арт кырынга каш-даа көрген мен, ындыг болур чораан. Хурагандай кайдал? — деп бо. Адыг, Хурагандай! Сагышка кирбес-ле чүве чок. Чүгле багай үткалыг. Ынчап аайын тыпайн кылаштап орувуста, суурдан акымныи машиназының кырында боо-монгулуг хей улус олурупкан. бистиң дужувуска кээп тура дүштү. Кабина иштинден Хурагандайны көргеш, кайгай-ла бердивис.

Бис ийиин ачаларывыс бисти өлгеш дирилген улус көрген ышкаш куспактапкан, баштарывысты суйбаан турдар.

Аш адыг көзүлген черже машина оруун уламчылапкан. Бис үжелээ оожургай бергеи базып ор бис. Бистин-биле чүү болганын чугаалаарывыска, эживис каттырып-каттырып:

— Кончуудариы аа, эрлер, чүгле мыяк көргеш, катчимизиер октап, угаан-кудуар ышхыныптар часкан, а болун көрген болзунарза, ол черинерге далып каар эрлердир силер. Меин көрбес силер бе, таңды эзэн-биле кадык-кожа каттап тура хүнээн. Мыяда база мен ашкан-дыр мен. Мээн савала кадым хевээр, а адыг хүнзедир чип алган кадын менден кортканы, салыкаш бааганы ол-дур. Менден чүдек-ле кортканы аа. Канчап билир, бир өрде аш чүмен чүрээ чайлы өгеп ыыдар-даа чадавас боор — деп бо.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
(Уланчылыг).

Иван СТАДНЮК.

ГЕНЕРАЛДАР САБУРОВ БОЛГАШ ВЛАСОВ

Александр Николаевич Сабуров (1908-1974) — чонның өзүлүг маадыры, Төрөөн чуртунга кызыгаар чок бердинген патриот, «төрүмелиндеп» чаяттыган ышкаш генерал, бүгү үүлдериң хандыр бодап көөр кижи турган. Оон-биле ужуражып, хөөрежип турган чылдарымда хөй үүлдериң генерал Сабуровтан бижип алган мен.

А. Н. Сабуров немец-фашистиг эжелекчилерге удур Ада-чуртуң улуг дайынының чылдарында партизан шимчээшкининиң удуртукчуларының бирээзи болуп, Орёл болгаш Сумы областарга партизан шериглериниң каттыжышкының маадырлыг-биле командылап турган. Фашистиг эжелекчилерге удур эрес-маадырлыг чоруу дээш аная Совет Эвиделиниң Маадыры бедик атты 1942 чылда, генерал-майор шериг адын 1943 чылда тывыскан. Дайын сөөлүнде 1946-58 чылдарда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады турган.

Ленин нарын айтырыгларының дугайында, көдээниң болгаш хоорайның хереглелериниң база бергелериниң дугайында ол тергин эки билип, оларны канчаар шиитпирлээриниң аргаларын айтып турган. Ынчаарда ону чазак баштынныга соягаан болаа деп бодал мээн сагыжымга кирип келген. Фашизмге удур эн-не берге демиселдиң үезинде кайгамчык нарын айтырыгдарны дайзынның тылынга ол биллинг ёзу-биле шиитпирлеп, хөй мун партизан шериглериниң идеелин, хүндүткелин, ынакшылын чаалап алган.

Генерал Сабуровтуң менээ бир чугаазы хөй чылдарда мээн сагыш-сеткилимни дүвүредип келген. Мурнуу-Барының фронтуга кажан бистин шериглеривис фашистериң бүзээлээшкининге таварышкан 1941 чылдың болушкуннарының дугайында чугаа болган. А чогум тодаргайы-биле айтырга, генерал Власовтуң дугайында чугаалаан кижи. Дайынның эгезинде Власов 44-ку мотомех-корпусту командылап турган. Львов хоорайдан аткаарлап үнген үеде Власов бодунуң корпузун бүрүн чидирипкен. Оон сөөлүнде Киевтиң камгалал районунга турган 37-ги армияның командылакчызынга ону томүйлаан. Кажан Гитлериң фашистиг шериглери 37-ги армияны оюп эткеш, бүрүнгаарлап, түрда, Власов бодунуң штабы-биле кады Чөөн чүкче аткаарлап эгелээн, Днепрден элээн ырак бир эзимге Сабуров бодунуң эвээш саныг өөрү-биле кады Власовка, оон штабының офицерлериге ужуражы берген. Демнежип алгаш, бүзээлээшкинден чаза таварып үнерин дугурушкан. Ынчалзажок генерал Власов фашистерге дүжүп бээриге чөпшээрежир офицерлерни чыып, а оларга каттышпаан офицерлерин боолап каар дугайында дужаал бергенин Александр Николаевич дүн ортузунда билип каан (кандыг байдалды үеанде чогум, канчап билип алганын сагынмайн тур мен)... Сабуров болгаш оон дайынчы эштери дан аларын маназайн, Власовтан дезипкан болгаш партизан отрядын организаставышаан, дайзынның тылынга аная удур демисежип эгелээн...

Дайын мурнунда Власовка генерал-майор шериг адын тывыскан болгаш ону Ленин ордени-биле шаннаан турган. Ынчангаш Сталин болгаш Тимошенко ону эки билир турганнар. Бүзээлээшкинден үнген сөөлүнде удаваанда ону 20-ги армияның командылакчызынга томүйлаан. Ол армия ынчаарда Москваны камгалап турган...

Дайзынның бүзээлээшкининден Власов үнерде, немец-фашистиг шериглерге дүжүп берген болгаш дайзының шериглериниң чедишкининг бурунгаарлаашкынынга дузалаар дугайында хүлээлгени ол алган сөөлүнде гитлержилер ону салып чорудупкан деп, генерал Сабуров менээ бүзүрел-биле чугаалаан.

Маадырлыг генерал Сабуровтуң ол информациязы мени пат-ла кайгадыпкан. Ынчалзажок Сабуровка канчап бүзүревес боор! Элдептиг чүве: Москваны камгалап турган армияны өскерликчи генерал Власов канчап командылап турган чоор? Ындыг байдал халапка чедирип болуп турган!

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур Москва камгалалынга тулчуушкуннарны чорудуп келген 20-ги армияның штабының начальники турган генерал-полковник Л. М. Сандалов бодунуң сактыышкынарын ном кылдыр бижээн. Москва чанынга 20-ги армияның командылакчызынга Власов томүйлаткан сөөлүнде ук армияны херек кырында командылаваан болгаш үргүлүг аарып турган деп, генерал Сандалов бижээн. Ынчаарга ол чогум канчаар «аарып» турганын Шериг төөгүзүнүң институдунга баргаш, тодаргайлап көрген мен. Власов херек кырында аарываан, а үргүлүг арагалап, ынчаарда мөзү-шынарын оскунуп, будулган турган, а оон хүлээлгезин Л. М. Сандалов күүседип, 20-ги армияны командылаар ужурга таваржып келген. Ынчангаш генерал Сабуровтуң Власов дугайында менээ чугаазы бадыткаттының турар-дыр.

Курлавырда майор К. Токарев дайын чылдарында согугжу 2-ги армияга шериг корреспондентизи болуп турган. Оон «Шинткел» деп чогаалынган үзүнү 1988 чылда март 3-те «Комсомольская правда» солунга парлаттынган. Ол ында мынчаар бижээн: «Власовтуң бодунуң чугаалаанын ёзугаар алырга, ынчаарда аарыг генералын оон солдаттары шинель тонга салып алгаш, бүзээлээшкинден канчап үнгени, 500 километр хемчээлдиг черни эткеш, Курск хоорайга келген турган. Хынаалдаан алгаш көөрге, генерал Власовту оон дужулгалыг дузалакчызы, адъютантызы Реик деп офицер бүзээлээшкинден үштүп үндүрген, а ук офицер герман шериглериниң чингине штабының лейтенантызы турган. Ол дугайында Н. С. Хрущевка дыннаткан, а ол бодунуң эзлээшле Сталинге плеткээн. Мурнуу-Барының фронтунуң шериг чаалелиниң кежигүү Н. С. Хрущевтуң дыннадынга Сталин ынчаарда бүзүревээн болгаш Власовту 20-ги армияның командылакчызынга томүйлаан».

Бо үстүнде одуругларның автору Константин Антонович Токарев-биле шагдан бээр таныш кижи мен, «Красная звезда» солунуң корреспондентизи турган үеэзинде Согугу-Барының фронтуга Токарев бир катап чедип келгенде, оон-биле ужуражып танышкан мен. Факт бүрүзүн ылаптыг тодаргайлаан эн-не хынамчалыг журналист кижи чүве. Оон бижээн чүүлү генерал Сабуровтуң Власов дугайында чугаазы-биле дүжүп турар. Ынчангаш чончуң өскерликчизи Власов 1941 чылда-ла, дайынчыл мырынай эгезинде дайзынга саттыынакан, сөөлүнде немецтерге ийиги удаа дүжүп берген.

Чөөн чүкче аткаарлап эгелээн, Днепрден элээн ырак бир эзимге Сабуров бодунуң эвээш саныг өөрү-биле кады Власовка, оон штабының офицерлериге ужуражы берген. Демнежип алгаш, бүзээлээшкинден чаза таварып үнерин дугурушкан. Ынчалзажок генерал Власов фашистерге дүжүп бээриге чөпшээрежир офицерлерни чыып, а оларга каттышпаан офицерлерин боолап каар дугайында дужаал бергенин Александр Николаевич дүн ортузунда билип каан (кандыг байдалды үеанде чогум, канчап билип алганын сагынмайн тур мен)... Сабуров болгаш оон дайынчы эштери дан аларын маназайн, Власовтан дезипкан болгаш партизан отрядын организаставышаан, дайзының тылынга аная удур демисежип эгелээн...

Дайын мурнунда Власовка генерал-майор шериг адын тывыскан болгаш ону Ленин ордени-биле шаннаан турган. Ынчангаш Сталин болгаш Тимошенко ону эки билир турганнар. Бүзээлээшкинден үнген сөөлүнде удаваанда ону 20-ги армияның командылакчызынга томүйлаан. Ол армия ынчаарда Москваны камгалап турган...

Дайзының бүзээлээшкининден Власов үнерде, немец-фашистиг шериглерге дүжүп берген болгаш дайзының шериглериниң чедишкининг бурунгаарлаашкынынга дузалаар дугайында хүлээлгени ол алган сөөлүнде гитлержилер ону салып чорудупкан деп, генерал Сабуров менээ бүзүрел-биле чугаалаан.

Маадырлыг генерал Сабуровтуң ол информациязы мени пат-ла кайгадыпкан. Ынчалзажок Сабуровка канчап бүзүревес боор! Элдептиг чүве: Москваны камгалап турган армияны өскерликчи генерал Власов канчап командылап турган чоор? Ындыг байдал халапка чедирип болуп турган!

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур Москва камгалалынга тулчуушкуннарны чорудуп келген 20-ги армияның штабының начальники турган генерал-полковник Л. М. Сандалов бодунуң сактыышкынарын ном кылдыр бижээн. Москва чанынга 20-ги армияның командылакчызынга Власов томүйлаткан сөөлүнде ук армияны херек кырында командылаваан болгаш үргүлүг аарып турган деп, генерал Сандалов бижээн. Ынчаарга ол чогум канчаар «аарып» турганын Шериг төөгүзүнүң институдунга баргаш, тодаргайлап көрген мен. Власов херек кырында аарываан, а үргүлүг арагалап, ынчаарда мөзү-шынарын оскунуп, будулган турган, а оон хүлээлгезин Л. М. Сандалов күүседип, 20-ги армияны командылаар ужурга таваржып келген. Ынчангаш генерал Сабуровтуң Власов дугайында мөзү-чугаазы бадыткаттының турар-дыр.

Курлавырда майор К. Токарев дайын чылдарында согугжу 2-ги армияга шериг корреспондентизи болуп турган. Оон «Шинткел» деп чогаалынган үзүнү 1988 чылда март 3-те «Комсомольская правда» солунга парлаттынган. Ол ында мынчаар бижээн: «Власовтуң бодунуң чугаалаанын ёзугаар алырга, ынчаарда аарыг генералын оон солдаттары шинель тонга салып алгаш, бүзээлээшкинден канчап үнгени, 500 километр хемчээлдиг черни эткеш, Курск хоорайга келген турган. Хынаалдаан алгаш көөрге, генерал Власовту оон дужулгалыг дузалакчызы, адъютантызы Реик деп офицер бүзээлээшкинден үштүп үндүрген, а ук офицер герман шериглериниң чингине штабының лейтенантызы турган. Ол дугайында Н. С. Хрущевка дыннаткан, а ол бодунуң эзлээшле Сталинге плеткээн. Мурнуу-Барының фронтунуң шериг чаалелиниң кежигүү Н. С. Хрущевтуң дыннадынга Сталин ынчаарда бүзүревээн болгаш Власовту 20-ги армияның командылакчызынга томүйлаан».

Бо үстүнде одуругларның автору Константин Антонович Токарев-биле шагдан бээр таныш кижи мен, «Красная звезда» солунуң корреспондентизи турган үеэзинде Согугу-Барының фронтуга Токарев бир катап чедип келгенде, оон-биле ужуражып танышкан мен. Факт бүрүзүн ылаптыг тодаргайлаан эн-не хынамчалыг журналист кижи чүве. Оон бижээн чүүлү генерал Сабуровтуң Власов дугайында чугаазы-биле дүжүп турар. Ынчангаш чончуң өскерликчизи Власов 1941 чылда-ла, дайынчыл мырынай эгезинде дайзынга саттыынакан, сөөлүнде немецтерге ийиги удаа дүжүп берген.

Төрээн черим

КАМГАЛАЛДЫГ БОЛУР

Кижиниң төрээн-черин ышкаш үелиг үүе чок. Кижи төрээн черин чүгеҗ-даа, каяа-даа орнаан, садып болбас. Кижи бойдустуң өзүү болганда, долгандыр чайгаар бүткен бойдусту кумагалап, камгалаар болгаан оон бүгү байлаанга хора чедирбейн, улам улгаттырар ужурлуг болгай. Долгандыр турар бойдус чок болза, кижи хамаанчок, өске бүгү дириг амытаннар безин амы-тынындан чарлып, амыдыраар арга чок артар болгай. Ындыг турбуже, чамдык кижилериниң бойдуска кам-хайыра чок апаары хаарааанчыг.

Бистин Сут-Хөл девискээринде Хан-Дээр, Доостуг, Көжээ болгаш өске-даа чамдык черлериниң чаяаттынган чаваш будужу кайгамчыктыг. Ол черлериниң ан-мени, балык-байланы болгаш эмтаң оттары-даа дыка хөй. Шазындакының улузунуң чугаалаары-биле алырга, Хан-Дээриниң, Доостугунуң, балык-байланы ынчаарга шуут ямдеме, өөр-кудуу кежүүп чоруп турар кайгамчык хөй турган. Хем кешкен аттарының даваныныга таваржып, бастында бээр, ол хамаанчок, сут-лаан саваа берип устуна бээр деп оларның нуйгаары хөреленг эвес турган. Оон амдаа болза кырганнар бадыткап турарлар.

Ол ам ындыг эвес апаргаан дээрзин чоп білір. Хан-Дээрниң, Доостугунуң ындыы талаарындан улумал төчеглекчилер келгеш, ол черлериниң чүгле балык-байланың эвес, харын база ан-мениң кара туразында кыра шаап, коргун үзеп чыгай берген турган болгай. Ол девискээрлериниң өске черниң кижилери кээп эзлей бээрге, оон байлаан төчеглээгге эрайда тарымча чок боор-дур. Ажыл-биле чугаалаарга, бистер Уву ышкаш, бо черлериниң база йзугуг эвлери эвес ыраажыл бис. Хан-Дээриниң Доостугунуң, Самыанның байлаа Уувудан канчап-даа дора эвес болуп ужурлуг. Ылап шинчилеп, тывар болза ол черлерде аржаан сутлар-даа бар болуп ужурлуг. Ынчангаш эки шинчилел ажылары негеттиниң турар.

Үстүнде черлериниң онзагай чаваш бойдус будужу, дириг амытаннарын, үнүүн хевээр арттынын, камгалаар сорулга-биле Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус-курлавырларының министерствозунуң оларны камгалалдыг черлер болгуреп хөөн дыка-ла чөптүг шиитпирлээр. Чүгле ол камгалалдыг черлерни Красноярскиге баш билиндирбеин чүүл, чүге дээрге ол база-ла Уву ышкаш апаар чаваас болгай.

Ынчангаш хөй балыктыг Хан-Дээрни, Самыанны, Доостугну камгалалдыг черлер кылып каар болза, оларны өске бистин республиканың специалистери бистин кижилеривис хайгаараап деп боорар мен.

Оорар БОРАШ.
Сут-Хөл районунуң Сут-Аксы сүүрү.

ООРГА ДЫШКАРАР САНДАЙ БОЛЗА...

Үе берге, безиниң ховартаан; артык кезектер тывылбаан-даа болза, Чадана хоорайының кудумчуларында чонну айдедир аргыштырар автобустарны Чадана АТБ-ниң удуртукчулары хүнде ийи-бирээлеп доктаамал ажылче үндүрүп, кырган, чалыларның будун ыштандырып, бүвиниг үүлеги бүдүрериң уламчылаарын үтпайн турарлар.

Рынокту негеддеериге дүүштүр орук хөлезини улгаткан, хоорай иштиниң автобустарының билет өртээ 3 ашка чедир өскен, ынчалза-даа чонның сеткил-сагыжы үндүрааан, аргыштырар хөлге чедишпейн турар деп дидим-биле чугаалап болур.

Кыш болуунда эзлээнде келген, ыраа шагда лушкен, белих сынаар кырында хөй аганып, кылын шыгдаа чоорту шынаа, хомудаже советтан бадып орар, соок моон сонгаар улам дыңзыр. Ындыг турбуже, кудумчуларда автобус доктаар черлерде чорумаддар дыштанып олурар сандайлар бо хүннерге чедир септеттинмээн.

Хөй алырлыг коммунал ажыл-агый эгелели бо ажылче күүтү үгландырып, септелгени авткан чылыг хүннерде кылбас болза кырындан дүшкен хаңны дозар үтек, оорга дышкарар сандай чок, автобустар доктаар черлерге чок бүт кыраанга өскенвейин кыштаар ужурга таваржырының ыңыда кедиинс.

Чаш үүт туткан келеге, аңыг-аңжык чорумалга, назылап кыраанчаа бүт кыраанга турары кайы хире халалыг деп? Хоорайдывыстың социал хөгжүлдезин ооруг хаарыдан турар үстүү эгелеҗаал эдилээн даңгаарадыр-вис ону болап турар ноги бе?

Аракчаа ОНДАР.

ӨСКҮЗҮНДЕН ӨЛБЭЭН АНАЙ

Кижи азыраан каан, аалованның хиреэзинде ыңдыг, мал-маган база тургулаар болбазыкпе. Чер-чериге ооллапкаш, өөрүлеп чыдыр калгаш, ол-ла чебинге, азы каңдыг-биз чеңи шилип алгаш турлаглай бээ аан. Чогум-на кайы шагда чүве ийин, бир аалдың кезек ешкүлери чалым-хаалчыг черге оттаан чорда, бир боос ешкү эр анай төрүпкеш, аалынчедаа чанмайн ол черинге чалымнар арызынга анайын эмчирип, ону чылыглап, хойгарып чыдар-даа.

Ие эттекен тудум-на, биезги анай аргажок улуг мыйыстарлыг хуна кылдыр өзе берген. Бир-ле хүн өзүн озалаш чеге оттаан чорда, чазый-чилби бөөр таваржып келгеш, үзечаза соп чип каапкан. Демги хуна сөөлүнде чүгле сегинге таварышкан. Оран-лелгейде ойлук, нок арааган бөрүлер бар дээрзин, оон түрээ кайын эндээ билип-даа чораан.

— Алаан-ежэзиим, негеп алыр хүнүм келир, бир болза бодум: бир болза азыг-диштиг арааган үжар ыйнаан — деп болад оон бажынга кирер болган. Кайгамчык кадыг чалым хунаның камгаланыр шиваэзи ол. Ынаар ол хуннадан өске каңдыг-даа өске дириг амытан семевес, хем иштинге сиилдир үжүкиан, хуя далган аларр сен.

Бир-ле хүн хуна аттым тиннге удуп чыларга чалым чиеш, чоттунар аржымыдыр.

— Буттарын арызынга ийи бөөбек чүве сүп каан чүү боор?

— Алыг, бөөр үүнин, каан сугар чедип, ноорүп таалыым ийин.

— Бажында кыладаңгаркан ийи адыг чүү деп боор?

— Алыг, бөөр ыштын, каан сугар чедип, ноорүп таалыым ийин.

Үстүнде черлериниң онзагай чаваш бойдус будужу, дириг амытаннарын, үнүүн хевээр арттынын, камгалаар сорулга-биле Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус-курлавырларының министерствозунуң оларны камгалалдыг черлер болгуреп хөөн дыка-ла чөптүг шиитпирлээр. Чүгле ол камгалалдыг черлерни Красноярскиге баш билиндирбеин чүүл, чүге дээрге ол база-ла Уву ышкаш апаар чаваас болгай.

Ынчангаш хөй балыктыг Хан-Дээрни, Самыанны, Доостугну камгалалдыг черлер кылып каар болза, оларны өске бистин республиканың специалистери бистин кижилеривис хайгаараап деп боорар мен.

Оорар БОРАШ.
Сут-Хөл районунуң Сут-Аксы сүүрү.

Тоолчургу чугаа

баарынла бөрү чедип келген, улуп-улуп алгырыгылаан:

— Ээ, кайда сен дүктүг анай, аванны ойлаан тывраш, сенден чишки дег чүве чок боорга, бичии өзүп елаын дээш дегбээн мен. Ам чедип келгеним бо — деп ыңдыг болган.

Биеэ аргажок улуг хуна тура халып келгеш, чалымдан харап кээрге, демги бөрү ону көрүп кааш, алаң кайгай берген тура чугаалаанган: «Көрем ээ, аваазы-биле мырынай демейлешпес, эт, чаг деп чүве бо-ла болган-ыңы» — дээш:

— Өскүс ана?, сегелиниг шибиил ышкаш хыл дүктериниң хөрээ чүү? — дээш.

— Алыг, бөрү эдин, чаап тыг араатан үжар ыйнаан — деп, ол хуннаан.

— Алыг бөрү, эдин, чаап ийгеш, чоттунар аржыңыдыр.

— Буттарын арызынга ийи бөөбек чүве сүп каан чүү боор?

— Алыг, бөөр үүнин, каан сугар чедип, ноорүп таалыым ийин.

— Бажында кыладаңгаркан ийи адыг чүү деп боор?

— Алыг, бөөр ыштын, каан сугар чедип, ноорүп таалыым ийин.

— Бөөр чип каан ешкүнүң аңыг-чыр сен. Аттыңда мөзээ бөөр бөөр сеңгетип келгеш, эр хөй! Ам чаңгыс бе Кодан хоюм, аер ешкүнүң хөй боор сен ыңдаар ноорүп мен сан бөөрүе дем ора каңгаар ашыглаа турганыңны хем кежиктер хөй-аарар, оптум — деп оон чугаазы ыңдыг болган.

— Мээ аванны ыңыраа, өскүүнүп каан кижи аңчаан сиилеп мыкажыпер ууд? — деп, хуннаан сеңгу кыска болган.

Ол чеген ыңдаан боор ыңдаар хөй ешкү — баштаар сеңгеер бар ийик чоп. Өөрүн ыңдаанкаш, аер хөлүнүр чаңгыс кижиге кара хиреэнек ыңыл, эдерин турулаар-ла болгай, эрес?

Алыг дуюстуг, тыва теегий

Даштыг, дүвүренчиг медээлер!

ШАННАЛДЫ АЗАП ТУР БИС

Бо чылдың октябрь 14-те, 1959 чылда төрүттүнген. Кызыл хоорай чуртуг Темир Ойдупович Иргит болуунуң машиназы-биле хоорай иштинге чоруп турган читкен.

Машина — «Жигули-2101» № А 97-35 ТВ. кызыл өңнүг, машинаның мүнүкү он талакы крылозу бичии үрелген черлиг, ону ак чүүл-биле чаап каан. Машинаның олуттаныны шыны кара-көк пестен кылган. Мурнуку шиитеринде АКШ биле ССРЭ-ниң туктарын чурааан сказын чыпшырып каап.

. . .

Октябрьның 27-де, дүне 23 шак үезинде Кызылдың № 50 магазин чоогунга биллинмес кижилер № Б16-81 ТВ дугаарлыг кызыл өңнүг «Жигули-2105» машинаны оон чолаачызын кемдедир эттээш, хунаап алган.

Ол машиналар дугайында кым, чүү көргенил, дыннаанын дээр дугайында медээ херек. Ону дыннатканнарга, тыпканнарга дугуржулга ёзугаар шаналдарны бээр.

Ол дугайында медээни 3-38-14, 3-36-53 телефонварже дыннадырын дилеп тур бис.

Бистиң ынак оглувус, аңыс, ачаңыс Вячеслав Юрьевич Кожаганың аныак-чалыы язынындан чарлып, айылхалапка таварышкаш мөзээ-биле аар кажыдалдың хүнеринде бисте дуза чедирип, деткимче көргүскен бүгү чонувуска Тыва Республиканың санэпидстанциязының, телерадиокомпаниязының, 2 дугаар автобудурулгенин, чоон чүүл училищезинин, Кызылдың сеткелге-техникиг будурулгезинин, машина тудуг заводунуң коллективтеринге, Чаа-Хөл районунуң Бүлүн-Терек, Чаа-Хөл сүүрларының чурттакчы чонунга, чаңгыс классчыларынга, дергүл-тереелеринге, эш-өөрүвүске өөрүп четтиргенивисти илергейлеп, мегейдиваис.

КОЖАГАЛАРНЫҢ өг-бүлези.

«Шын» солун дамчыштыр

Бистиң ынак оглувус, аңыс, ачаңыс Вячеслав Юрьевич Кожаганың аныак-чалыы язынындан чарлып, айылхалапка таварышкаш мөзээ-биле аар кажыдалдың хүнеринде бисте дуза чедирип, деткимче көргүскен бүгү чонувуска Тыва Республиканың санэпидстанциязының, телерадиокомпаниязының, 2 дугаар автобудурулгенин, чоон чүүл училищезинин, Кызылдың сеткелге-техникиг будурулгезинин, машина тудуг заводунуң коллективтеринге, Чаа-Хөл районунуң Бүлүн-Терек, Чаа-Хөл сүүрларының чурттакчы чонунга, чаңгыс классчыларынга, дергүл-тереелеринге, эш-өөрүвүске өөрүп четтиргенивисти илергейлеп, мегейдиваис.

КОЖАГАЛАРНЫҢ өг-бүлези.

КИНО

ОКТЯБРЬ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Семьянин» 9.00, 10.50, 12.40; 14.30; 16.20; 18.10, «Видеозал»: «Загадочная тень над ущельем» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30; 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Никогда не говори «никогда» (2 сериялыг) 15.20, «Ярость в клетке» 13.20, 18.20 шактарда.

НОЯБРЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Семьянин» 9.00, 10.50, 12.40; 14.30; 16.20; 18.10, «Видеозал»: «Загадочная тень над ущельем» 9.30 11.30, 13.30, 15.30; 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Никогда не говори «никогда» (2 сериялыг) 15.20 «Ярость в клетке» 13.20, 18.20 шактарда.

НОЯБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Американский кикбоксер» (АКШ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00; 18.00; «Видеозал»: «Спасатели» 10.30, 12.30, 14.30; 16.30; 18.30 шактарда.

Тыва Республиканың телевидение болгаш радиодамчыдылгалар талазы-биле күрүне компаниязы журналист С. Ш. Омзаарның өөнүн эзен

Семис Чалзаевна ОМЗААРНЫҢ

аар аараан мөзээни-биле холбаштыр оон бодунга болгаш төрелдеринге чоок кижилерге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Хөөржүүлүг ноябрь 1-де болур.

Кызыл хоорайның № 1 парикмахерскаязының коллективи күш-ажылдың хоочуну

Семис Чалзаевна ОМЗААРНЫҢ

аар аараан мөзээни дыннатпышаан, мөзээ кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилерге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

ЭР КАРА ЭЗИРЛЕР

•Тооҗу•

«Уланчылыг Эгези № 207 «Шынла»).

Бичии оолдуг Баткар ноян ам Чадазанның Кара-Дытта дээрбе ээзи Макар дээр орускаа хөлезилелкен. Оол аная келгеш, тоттур чемненип деп чүвени мүн-не көрген. Оорга-да чыпшына берген чоруур калбак хырын үүгээр херлип үүүп келген. Эрги-лаа бол, бүткө өй булгаар хап идик, хөөкниг чоллак хөректээш, пес үүвүр кедирип каан. Ажыл база-ла аар турган. Аттар ажаап, суттарар, оларны ыкай-бээр ырак-узак чөөктарга белеткээр. Одаар ыяш кезер оларны токпактаар, оон аалче сөөртүр. Час боорга дүн-хүн чок тараа таныыр, чайын ол хөй тарааны ажаап, суттарар. Күзүн сиген, тараа кезер, тараа бастыыр. Хөрек апаранта ырак-чоок ийбыларга чоруп.

Черде кандыг байнын үүлеерээн кылырын чиик дээр боорулаан. Ынчалаа-даа бичии чална дээрбе ээзинге келгеш, черле шору чүүтай берген. Хырын хыынайын чорбас, чүүлээ, тодуг, эгин будун — чалнага кол-ла чүве ол-ла болгай. Удазын Кыдатка алды чылын, а Макарга чеди чылын хөлечиктеп чорда, бир-ле ала чазын Баткар ноян мөзүп калган. Оол-даа хосталып үнген.

Кара-оол ашак черден тып алган оглун Самбажык деп адаан турган. Оол ам кончуг ар-дарган: орустаза, суг орус, кыдаттаза суг кыдат. Мегеш-шырах деп чүвези, шажыдаткан адазы Күдер-Мергеде, кандыг-даа ажылды дедештирбес, бүрүлаары кылыр кааптар, кылбазы чок, бидбеин чок, түмен кижиниң үстүүн баскан түнүгүр хүүгүн шырайлыг, алдан кижиниң түрүзүн баскан алыгыр хүреп шырайлыг, бедик кара эр болган. Эрниң эрези эр кара Самбажык эвер хаайлыг боорга, эш-өөрү ону ойнайсылдай Эр-Хаай-даа дижир, оду бүлүрт кыннын орбас, окпан-чипкен карактары көк-көк боорга, Көк-Самбажык деп-даа адаарлар апарган чүвен иргин.

Чалча-куллан хосталган эр азыраан ада-иезинин аалынга чанып кээп, акылары, дуңмалары-биле кады анын аңнап, тараазын тарып аргастанып ажы-төрүп эгелээн. Черле олут-чыдын чок, ажылгыр-тудунгур кончуг эр болган. Ол бир күзүн Оюн-Салчак чүртүнче диннеп чоруткаш, оон Сайлыкмаа дээр уруг эдертип эккелген. Багай адаже самдар өөн оглу, кенинге хостап бергеш, боттары оон дыт дөзүнге чадыр тудуп алганнар.

Аныяк уруг-дарыг, ажылчыдыг, азыраан малдыг, ааскежиктиг чүрттаарын күзеп, ажыл-хожулун чаа-ла ааллап-башкарып эгелээн турганнар. Дуржулгалыг анчы кижиниң аңзак эки ытты эндевези ышкаш Самбанын елечара, эрес-экер мөзү-шынарын Сенгин чаңгы база соора көрбээн. Эткен чылын ону бурунгаар. Дөрбет чүртүнче чыдалаан, ажык-олча хоомай чвес болган, а ам Алдай-Дедег чүртүнче ыдалап дукпурунтарын чаңгы болай берген. Оон-биле кады Сенгиниң сеткили далажып, Самбажыкты хожуун дужуметтери эскерип каап, боттарынга ажыглай бээрийде дээш, чаңгының ишти ий, ашты даг-ла олурган. Ынчангаш Сенгин аажок далажып эгелээн. Бир хүн Сенгиндеп Көк-Самбага элээ келгеп. Күжүр Самбажык ам канчаар, чаңыргадан эткен чүве бар эвес, Сенгин чаңгыга дорааан бараалган четкен.

— Дүн-хүн чок дүрген көш! Өөнүу мээн өргээм чанынга эккеп хондурааш, бо-дүн чылгычылаар сен! — деп, чаңгы чарлык болган.

Чаан дег күштүг-даа бол, чаңгы чарлының чаңдыр базып болбас үе турган. Көк-Самба самдар кара өөн Сенгинчиктің ак тей дег өргөзүнден шала озалаш кылдыр хондуруп алган. Сегин каргаан бөрү дег самдар өгүү тегерип кылаштап тура, аныяк, чараш Сайлыкмааны көрүп каапкаш. Сенгин моорап кал часкан. Сайлыкмаа чанынга турарга, оон самдар кара өө безин хүнүзөрөктеп, чыдый бергензиг сагыныпган. Эт-малы негей дээлеп башка, ийик-хем таалы-биле Самбажык самдар чорбаан. Көк даалымба шыва тоннуг, орче уктуг, быларр хап ийиктиг, база-ла хап хевирлиг кара бөөттүг чорааан. Оон аайы-биле Сайлыкмаанын хөөн база сегереш; аяк хөөлиг кылат кызыл торгу тоннуг, ногаан дордум курлуг, үгүлзалай шокарлап даараан кара быларр кадыг ийиктиг турган.

Сенгиниң кырган чүрээ аныяк кыска тос каът кылдыр ораажы берген ышкаш апарган. Ынчангаш ол Самбаны бир-ле ырак черже согунаарын болай берип-тир. Үш-даа хонмаанда. Самбаны кел деп алгаш, чаңгы мыңдыг чарлык болган; — Чаа, Эр-Хаай! — Самбаның бо шолазы Сенгинге таарышкан хевирлиг — Алдайларның Демендей байында аскыр өөр чылгы алыр өрем бар. Ону барып негеп эккеп берип көр! Бурган авыралында кайын ажырар, аалдыг-даа кижини тып чадашкан. Адак сөөлүнде ол бир-ле оорук черде турар чаңгыс өгге кире бээрге, кылын кара эр кижен баглап орган. Самба аная база-ла кайыын үнгенин, чүү канчап чоруурун ажыт-чажыт чокка те каап бээрге, кара эриң чугаазы ам үнүп, чаңгын сени мегелеп чоруткан хевирлиг-дир дээрзин ол хөөгелээн.

— Ындыг-дыр. Эр-Хаай. Кайынысла-даа келечик чылгычылар болганыыста, өжөөтен дайзыынар болбайн, өөтала болуулу, эжим. Эр кижиге, ылангыя бистер ышкаштарга эш-ле херек. Мээн кадарын турар чылгымда ала чазын-на бичии кула аскырактыг он шаа мал каттыжып келген чүве. Айтырып кээр өзүн-даа чок-ла чүвелир. Оларны чаңгыга сүрүп апаргаш бергеш. Алдайда силерге таныыр, силерге өөр бээр кандыг-даа Демендей дээр кижи чок чүве-дир. Буроптой дээр улуг дужумет кижи мени кээргээш, биче аскыр өөр чылгыны берди. Үш чыл болгаш үш аскыр өөрүү бээр сен деп силерге кыжаныр чорду деп чугаалап чедер сен. Тывада Буроптойну танывыс дужуметтер ховаар.

— Күжүр эжим, Самыкчаа-ла көр! Сен кажан-биз Хемчик Тывазынга чеде бергеш, Көк-Самбажык азы Эр-Хаайның аалы кайдал хизинде, меня ыяла кижи болганы таныыр чүве.

— Чеде бээр мен, эжим. Бис ийини чүгле Савына сыны чарыш турар ышканыл. Ында чүү боор. Бар-чогувусту айтыржып, баржып-киржип чоруп бис харыы.

Күжүр Эр-Хаай аскыр өөр чылгыны Хемчик баштап сыырын ажырып келген. Эр аалынга чаныр кээрге, алган кадалы — чараш Сайлыкмаа авыраартыр чүдай бергеп, Сенгинчиктин кара күлү апаргаан ажылдап турган. Сээн Эр-Хаайыны эзи келбес ырлак орааныче өргүпкен мен. Ам сенде мөзээ эшиг-кул болуруидан өске каңдыгдаа чурттаган чок деп Сенгин чаңгының каш удаа иеп кээп турганын Сайлык бодунуң ыяк ашаанга база чугаалап четтигипкен.

Самба сүрүп келгени өөр чылгызын чаңгының чылгызының кажаазынга эккеп кажаалааш, Сенгинге чоргаар сегдеп олуруп-тур. Эр-Хаай алдай эжи Самыктың сүмелээн чугаазын ол олчаандырзын дамчытпышаан, чугаазын мынчаар төндүргеп.

— Бузуттуг Буроптой мынча дээр чорду: Алдайлар сенден аскыр өөр чылгы туржук, паш түткүүжү-даа албаан бис! Бисче чүге чөнгээлеп тур сен?! Чалчанны кээргээш, чылгы бердим; ам таптыг-ла үш чыл болгаш бо чылгыдан үш катап хөй ыстыны болуп менээ сүрүп эккеп бээр сен! Бо негеллени күүсеттеериге, болунга аарышкылыг болур эвесле! — деп сеглеп чүве чорду, чаңгы.

Чаңгы кылыынга шыдашпайн, алгыыпкан:

— Хош! Чүү мегелеп, авыластап олур сен, тарыйга! Бузуттуг Буроптой кижиге аскыр өөр чылгы бербес! Үнүп чор, сойлуг!

— Сээн чүүнү мегелеп, авыластап чораан мен, аскыр ыы! — Дээш, Самбажык база изигленип-ле үнгеш. — Чыаан-чыышче мени сүрдүрер деп семеенгеш, баштай бо сарыг сыптыг бижээн-биле сээн боскунну одура шелип каап, ам хөрээм чүктээр мен! Чаңгыс мен-даа эвес, а чеже кижи сеңээ өөр-өөр кодан маларны сүрүп эккеп бербеди дээр! Шуптузуп өчүп бээр мен!

Чаңгының чалча мөгелери кирс халчып келгеш, кырышты оожуктурганнар. оон башка хай-халап-даа үнерп чоок турган. Чеди чыл мурнунда Ишкиннер чүртүг меге Союспаның шак-ла ыңдыг сарыг сыптыг улуг бижээнин бизин чылгап, чыгаанга кирип турганы Сенгинчиктин бажына дүүн чаа-ла ужуражылга ышкаш кылдыр сагындырган. Чаңгы көк бөрү дег хөлүш кылдыр куду көрүп каап, диртчигир; селгек арыының дер-бузу шаанайны, чүгле хөрээн алгыдып, атказар соор мыңдыг болган.

Эр-Хаайның чөнгээлиг кыжаныынга мүгүртаап, Сенгин чаңгы ол дүне шуут удуваап; буганы дег каытташкак курган мойнун кизиредир дырбаныр. шала соккан чылаа ышкаш шавыжаннадыр аңдарлыг-дүндерлиг чыда хонгаан.

Монгуш ЭРГЕП.
(Уланчылыг).

Адрес: Кызыл хоорай, Красноармей